

Pozdravne formule u »Epistolariju« Ivana Viteza od Sredne

MARTINA PAVIĆ
Matije Gupca 42
HR-48260 Križevci

Stručni članak
Professional paper
Primljeno/Received: 02. 12. 2011.
Prihvaćeno/Accepted: 27. 12. 2011.

Proučavanjem karakteristika rimskog antičkog, srednjovjekovnog i humanističkog pisma te pozdravnih formula na početku i na kraju osamdesetak pisama iz Vitezova Epistolarija autorica je došla do zaključka da su ona pisana po uzoru na srednjovjekovnu tradiciju pisanja pisama ars dictaminis. Takva pisma sadržavala su superscriptio, tj. adresu, apostrofu adresata u vokativu, valedictio, pozdravnu formulu na kraju pisma nakon koje je najčešće slijedio potpis, subscriptio. Najviše pisama započinje apostrofom, koje u klasičnom, odnosno u idealnom humanističkom pismu nema. Njima se Vitez jednako obraća najvišim crkvenim dostojanstvenicima i prijateljima. Pozdravi na kraju pisama upućenih crkvenim dostojanstvenicima razlikuju se od pozdrava u pismima upućenim ostalim adresatima. Autorica u radu donosi tablične prikaze pozdravnih formula na početku i kraju svih pisama iz Vitezova Epistolarija s obzirom na adresate kojima su ona upućena.

Ključne riječi: pozdravne formule, *superscriptio*, *salutatio*, *apostrofa*, *valedictio*, *subscriptio*, karakteristike rimskog antičkog, srednjovjekovnog i humanističkog pisma

1. Uvod

Pismo je sredstvo komunikacije kojim pošiljatelj može izraziti svoje misli i osjećaje, opisati niz događaja, ali, prije svega, pošiljatelj pismom prenosi informacije koje bi, po njegovu mišljenju, mogle biti zanimljive ili korisne odsutnom adresatu. Da bi neki tekst smatrali pismom, osim novih informacija, mora sadržavati i formulaičan pozdrav na početku i kraju teksta, tj. *salutatio* i *valedictio*, po nekima najvažniji dio pisma.

U analizi pisama iz Vitezova »Epistolarija« usredotočit ćemo se upravo na uvodne i odjavne formule, tj. na početke i krajeve pisama koji su dokaz pošiljateljeve i primateljeve razdvojenosti, a nerijetko i temelj za proučavanje njihova odnosa.

Prije detaljnog proučavanja početaka i krajeva osamdesetak pisama iz Vitezova »Epistolarija« kao svojevrsan uvod u problematiku rada nužno je prikazati razvoj pisma kao žanra od antike do hu-

manizma, upoznati se s osobitostima zbirke pisama Ivana Viteza od Sredne koju je Pavao Ivanić, prezbiter Zagrebačke biskupije i notar u kraljevskoj kancelariji poslao Pavlu arhiđakonu, tadašnjem protonotaru i istaknutom crkvenom dostojanstveniku. U prikazivanju lika i djela Ivana Viteza od Sredne naglasak je na službama koje je obavljao i koje su mu omogućile poznanstvo s vodećim osobama onoga vremena. Većina tih osoba adresati su i njegovih pisama, a po načinu na koji im se Vitez obraća u apostrofama te po načinu na koji ih pozdravlja na kraju pisama možemo zaključiti i o njegovim odnosima s istima. Također je nužno posebno se osvrnuti na karakteristike i dijelove rimskog antičkog, srednjovjekovnog i humanističkog pisma kako bismo lakše utvrdili za kojom se od navedenih tradicija pisanja pisama povodio Ivan Vitez od Sredne. U radu donosim i prikaz pozdravnih formula svih pisama iz »Epistolarija«-*superscriptio*, *salutatio*, *apostrofa*, *valedictio*.

Središnji dio rada podijeljen je na dva dijela. Prvi dio sadrži opis i tabelarni prikaz pozdravnih formula na početku pisama. Iz njega je vidljivo na koji se način Vitez u apostrofama, kojih u klasičnom, odnosno u idealnom humanističkom pismu nema, u osobnim pismima i onima napisanim u Hunjadijevo ime obraćao različitim adresatima - crkvenim dostojanstvenicima, kraljevima i državicima, prijateljima i poznanicima.

Drugi dio posvećen je opisu pozdravnih formula na kraju pisama s naglaskom na specifičan kršćanski pozdrav u pismima upućenim crkvenim dostojanstvenicima koji ne nalazimo u antičkom rimskom, a samim time ni u humanističkom pismu. Odjavne formule u tim pismima vidljive su i iz tabličnog prikaza.

U završnom dijelu rada riječ je o preostalim dijelovima srednjovjekovnog pisma (*superscriptio* i *subscriptio*) nakon čega slijedi iznošenje zaključaka na temelju analize pozdravnih formula na početku i na kraju pisama.

2. Povijesni pregled razvoja pisma kao žanra od antike do humanizma

Prva teoretska rasprava o sastavljanju pisama u antici pod nazivom »O stilu« pripisivala se Demetriju iz Falera, grčkom retoru, poznatom političaru i filozofu, Teofrastovom učeniku i prijatelju koji je u Kasandrovo ime upravljao Atenom od 317. do 307. pr. Kr. Neki filolozi autorom ovoga djela navode Artemona iz Kasandrije, izdavača Aristotelovih pisama.¹ Autor u svom djelu, pišući o stilu pisma, spominje Artemona koji smatra da je pismo prepolovljeni dijalog te da ga treba pisati na isti način kao i dijalog. Činjenica da Demetrije spominje Artemona ne isključuje Artemona kao potencijalnog autora djela, uzmemo li u obzir činjenicu da je govorenje o samome sebi u trećem licu u antici bilo prije pravilo nego iznimka. Autor smatra da pismo oponaša razgovor, piše se i šalje kao neka vrsta dara. Pismu ne priliče učesta-

li prekidi koji su tipični za dijaloge jer oni samo uzrokuju nejasnoće u pisanom izričaju. Pismo treba biti ogledalo samog pisca, mješavina dvaju stilova - ugladenoga i jednostavnoga. Duljina i izraz pisma moraju biti odmjerene, njegova struktura mora biti bez kićenosti karakteristične za sudski govor, a njegova ljepota je u prijateljskim izrazima i čestim poslovicama koje ono sadrži.² Istom autoru pripisuje se i zbirka pisama vjerojatno nastala u prvim godinama Carstva u kojoj razlikuje dvadeset i jednu vrstu pisama, opisuje stil koji odgovara svakoj vrsti i donosi primjer pisma.

Libanije, učitelj retorike iz 4. stoljeća, u svojoj raspravi udvostručuje Demetrijev broj vrsta pisama i navodi četrdeset i jednu vrstu, a uz svaku također donosi primjer pisma.³ Najstariji spis sa sažetim pravilima epistolografije u II. st. donosi Grk Filostrat koji je usmjeren na »zlatnu sredinu« u svakom stilističkom pogledu, upozorava na pretjerane efekte i, prije svega, potiče jasnoću. Definicija pisma kao pisanog razgovora između dvaju odsutnih partnera koja potječe još od Artemona kod Filostrata dobiva svoju klasičnu formulaciju.

Nerijetko su antički autori u svojim djelima iznosili vlastite stavove o pojedinim književnim vrstama. Prvi takav stav o pismu kao književnoj vrsti nalazimo u pismu Cicerona, jednog od najistaknutijih rimskih epistologa koji 53. godine pr. Kr. u pismu Kurijonu piše: »Epistularum genera multa esse non ignoras sed unum illud certissimum, cuius causa inventa res ipsa est, ut certiores faceremus absentis si quid esset quod eos scire aut nostra aut ipsorum interesset. Huius generis litteras a me profecto non exspectas. Tuarum enim rerum domesticos habes et scriptores et nuntios, in meis autem rebus nihil est sane novi. Reliqua sunt epistularum genera duo, quae me magno opere delectant, unum familiare et iocosum, alterum severum et grave.«⁴

2 Demetrije, *O stilu, Stil pisma*, Zagreb: Artresor naklada, 1999., str. 215-221.

3 Kurt Smolak, *De conscribendis epistolis, Anleitung zum Briefschreiben, Auswahl*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1980., str. 11.

4 Cic., *Fam.* 2, 4. »Znaš da postoje mnoge vrste pisama, ali ona jedna, zbog koje je pismo i izumljeno, neosporna je - obavijestiti odsutne ako postoji nešto što je važno da znaju o nama ili njima samima. Ti svakako ne očekuješ od mene

1 O autoru prve teoretske rasprave o sastavljanju pisama u antici v. Marina Bricko, Demetrijeva teorija stila, u: Demetrije, *O stilu*, Zagreb: Artresor naklada, 1999., str. 5-56.

U ovom pismu prvi put nalazimo refleksiju književne vrste na sebe samu.

Pismom kao posebnim žanrom bavio se i Julius Victor u svom djelu »Ars rhetorica« nastalom u 4. stoljeću. Victor je, također po uzoru na Cicerona, razlikovao *epistulae negotiales*, odnosno službena pisma od *epistulae familiares*, privatnih pisama, a to je postala i praksa nadolazećih stoljeća.⁵ Inzistirao je na karakteristikama pisma koje su prevladavale i u ranijim grčkim raspravama: kratkoći, jasnoći, šali i dražesti, a koje bismo mogli promatrati kao sažetak zahtjeva koje je antika postavila pred učene epistolografe.

Premda se grčki i latinski crkveni oci, npr. Cyprijan, Hijeronim, Ambrozije, Augustin, Paulin od Nole, Gregor Veliki i Bazilej ubrajaju među najplodnije epistolografe antike i premda dobar dio kanonskih i nekanonskih kršćanskih rukopisa nalazimo u obliku pisma, nigdje ne postoje pokušaji kršćanskih literata da promisle o mogućnosti stvaranja posebnog kršćanskog oblika pisma. Razlog tome, ističe Kurt Smolak, najvjerojatnije je činjenica da pismo sadržajno nije bilo povezano, već slobodno, za razliku od epa i historiografije.⁶ Smolak također smatra da se nastankom službene kršćanske hijerarhije koja je u latinskom svijetu sve više preuzimala sekularnu ulogu krajem antike i ranog srednjeg vijeka razvio tip papinskog pisma koje preuzima formu *litterae negotiales*.⁷

Barbarske formule koje su ponajviše služile za komunikaciju na elementarnoj razini u srednjem vijeku zamjenjuje novi tip priručnika s novim terminološkim naslovom: *ars*, kasnije *summa dictaminis*, odnosno *dictandi*. Pojam

---

pisma te vrste. Naime, za svoje osobne poslove imaš ukućane za pisce i glasnike, a u mojim poslovima nema baš ništa novo. Preostaju dvije vrste pisama koje me veoma vesele, jedna opuštena i šaljiva, a druga stroga i ozbiljna.« Svi prijevodi s latinskog jezika djelo su autorice.

5 Charles Fantazzi, General Introduction, u: *Ioannis Ludovici Vivis De conscribendis epistolis, Critical Edition with Introduction, Translation and Annotation*, Leiden-New York-København-Köln: Brill, 1989., str. 1-21.

6 Kurt Smolak, *De conscribendis epistolis, Anleitung zum Briefschreibe, Auswahl*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1980., str. 21.

7 Ibid., str. 21.

dictamen u srednjovjekovnom latinskom označavao je službeno pismo koje je sastavljao diktator posebno obučen za to. Spomenuta srednjovjekovna tradicija pisanja pisama uključivala je pet dijelova govora koje je bilo lako primijeniti i u pismu, a to su *salutatio*, *exordium*, *narratio*, *petitio* i *conclusio*. Od tih pet dijelova najveću su pažnju posvećivali prvim dvama dijelovima.⁸ U srednjovjekovnom pismu na *salutatio*, uvod pošiljatelja i primatelja, nadovezuje se *captatio benevolentiae* koja primatelja treba pripremiti za *petitio*, odnosno *narratio*, tj. za molbu i izlaganje o predmetu. Na kraju pisma nalazi se *conclusio*, sažetak čija je zadaća još jednom kratko sažeti temu i primatelja učiniti naklonjenim sebi.⁹

Osnivačem ove tradicije pisanja pisama smatra se Albericus Cassinensis. U svom djelu »Flores rhetorici« ili »Dictaminum radii« raspravlja o dijelovima govora, a koncentrira se na *exordium*, *colores*, *tropi* i *figurae* koje krase govor i pokreću publiku. Jasno razlikuje pozdrav na početku pisma (*salutatio*) od uvoda (*exordium*) što je postala i specifičnost te tradicije koja je na vrhuncu u razdoblju od 12. do 14. stoljeća. Adalbertus Samaritanus, autor djela »Praecepta dictaminis« napisanog između 1111. i 1118. godine u Bologni, opisuje različite vrste pozdrava na početku pisma (*salutatio*) koji su prilagođeni osobama kojima je pismo upućeno. Spomenuti dio pisma sve više i više dobiva na značenju pa Samaritanus navodi trideset i četiri primjera pozdrava s uzorkom pisma. Njegov suparnik Ugo Bononiensis u svom djelu »Rationes dictandi prosaice« popisuje različite načine adresiranja prema staležu osobe kojoj je pismo namijenjeno te predlaže fraze i epitete koje treba koristiti u kojem staležu. Njegove upute bile su na snazi i vrijeme Erazma Roterdamskog koji je neke njegove epitete čak i preuzeo.

---

8 Charles Fantazzi, General Introduction, u: *Ioannis Ludovici Vivis De conscribendis epistolis, Critical Edition with Introduction, Translation and Annotation*, Leiden-New York-København-Köln: Brill, 1989., str. 1-21.

9 Kurt Smolak, *De conscribendis epistolis, Anleitung zum Briefschreibe, Auswahl*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1980., str. 27-28.

Humanistički autori epistolarnih priručnika, među kojima su najpoznatiji Nizozemac Erasmo Roterdamski, autor djela »De conscribendis epistolis«¹⁰ objavljenog 1520. godine i Španjolac Juan Luis Vives, autor djela pod istim nazivom objavljenog 1534. godine, odnose se negativno prema srednjovjekovnoj epistolarnoj tradiciji *ars dictaminis*. Za njih je model idealne epistolografije antičko privatno pismo. Za razvoj humanističkog pisma važan događaj bilo je Petrarkino otkriće Ciceronovih pisama Atiku, bratu Kvintu i Brutu 1345. godine u knjižnici katedrale u Veroni. Petrarka, objavivši svoja pisma pod nazivom »Epistolae de rebus familiaribus«, uspostavlja vlastita pravila za pisanje pisma koja se uvelike razlikuju od srednjovjekovne tradicije *ars dictaminis* i njihovih rigidnih pravila koja su sprečavala spontanost privatnih pisama kroz mnoga stoljeća. Petrarka ističe da pisac treba uzeti u obzir identitet primatelja. Forma primatelja pisma više nije određena socijalnim statusom već osobnim karakteristikama primatelja.¹¹ Collucio Salutati potaknuo je Pasquina Cappellija, milanskog kancelara, na pronalazak Ciceronovih pisama »Ad familiares« u katedralnoj knjižnici u Vercelliju 1392. godine. Spomenuta pisma također su odudarala od pisama pisanih po uzoru na srednjovjekovnu tradiciju. Na razvoj privatnog pisma koje promiču humanisti utjecalo je i otkriće 118 pisama Plinija Mlađeg koja su čitav srednji vijek bila nepoznata. Za njihovo otkriće zaslužan je Guarino Gurani, talijanski humanist i istaknuti pedagog.

Unatoč otkrićima, Petrarka i ostali humanisti nisu prekinuli sa srednjovjekovnom tradicijom pisanja pisama-sluzbena pisma pisali su po uzoru na tradiciju *ars dictaminis*, a privatna po uzoru na pismo antičkog tipa, tj. humanističko pismo.¹²

10 Prvo izdanje objavljeno je pod nazivom *Brevissima maximeque compendiarum conficiendarum epistolarum formula*.

11 Charles Fantazzi, General Introduction, u: *Ioannis Ludovici Vivis De conscribendis epistolis, Critical Edition with Introduction, Translation and Annotation*, Leiden-New York-København-Köln: Brill, 1989., str. 1-21.

12 Gorana Stepanić, Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova, *Colloquia Maruliana*, Vol. 13., travanj, 2004., str. 47., http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_

Slika koju nude mnogobrojni priručnici iz vremena humanizma mješavina je uobičajene srednjovjekovne tradicije *ars dictaminis* i rimske antičke tradicije pisanja pisama po uzoru na koju su pisali Ciceron, Seneka Mlađi i Plinij Mlađi.

3. Zbirka pisama Ivana Viteza od Sredne

Pavao Ivanić, prezbiter Zagrebačke biskupije i notar u kraljevskoj kancelariji poslao je 16. prosinca 1451. godine iz Varadina¹³ zbirku pisama Ivana Viteza od Sredne Pavlu arhidakonu, tadašnjem protonotaru i istaknutom crkvenom dostojanstveniku. Pisma je sakupio, popratio i uredio komentarom na arhidakonov zahtjev, što je vidljivo i iz Ivanićeve pisma predgovora Vitezovim pismima.

Zbirka¹⁴ sadrži osamdesetak pisama koje je Vitez pisao u razdoblju od svibnja 1445. do svibnja 1451. godine u ime Janka Hunjadija, cijenjenog vojskovođe i upravitelja Ugarskog Kraljevstva od 1446. godine, u ime prelata i baruna Ugarskog Kraljevstva, a često i u svoje ime. Pisma su upućena različitim istaknutim osobama onoga vremena, najviše njih upućeno je crkvenim dostojanstvenicima, rimskim papama i kardinalima, zatim kraljevima i kneževima različitih zemalja s kojima je Ugarska bila u dodiru, a manji broj pisama, većinom Vitezovih osobnih, upućen je istaknutim osobama s kojima je Vitez surađivao i prijateljevao.

Olga Perić u svom članku »Zbirka pisama Ivana Viteza od Sredne«¹⁵ pisma je prema sadržaju podijelila na ona vezana uz vojne s Turcima, uz sukobe i pregovore s Friedrichom III., na pisma vezana uz crkvena pitanja i Vitezova osobna pisma.

U spomenutom predgovoru Ivanić napominje da je u zbirku uvrstio samo ona pisma koja su sačuvana i koja nisu bila u tolikoj mjeri

[clanak_jezik=12130](#) (15. kolovoza 2011.).

13 Danas Oradea u Rumunjskoj.

14 Koristila sam se izdanjem: Iván Boronkai, *Iohannes Vitéz de Zredna, Opera quae supersunt*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1980.

15 Olga Perić, Zbirka pisama Ivana Viteza od Sredne, *Živa antika*, god. XXIX, sv. I., Skoplje, 1979.

oštećena da se ne bi mogla upotrijebiti: »Habebis itaque hic illas solummodo epistolas, que per eum ab septimo citra anno facte dictateque sunt; nec tamen et has omnes numero, sed eas, que integre et magis probate videbantur.«¹⁶ Međutim, Ivanić je u zbirku uvrstio i neka pisma koja nisu cjelovita, kojima kraj nije sačuvan ili je oštećen. U nekim komentarima¹⁷ takvih pisama Ivanić napominje da su ona oštećena, npr. »sed est truncata«, »et mansit truncata«, »et est truncata« ili da ih nije pronašao cjelovitima, npr. »sed non reperitur integra«. Slučaj je to samo u komentaru četiriju pisama, a o ostalim pismima koja također nisu objavljena u cijelosti, Ivanić se ne izjašnjava.

Osim pisma predgovora Pavla Ivanića Pavlu arhiđakonu, u ovom izdanju nalazi se i pismo Ivana Viteza od Sredne upućeno Pavlu Ivaniću te pismo Pavla Ivanića naslovljeno na Ivana Viteza od Sredne. U ovom radu analizirana su i navedena pisma.

4. Ivan Vitez od Sredne

Nužno je prikazati lik i djelo Ivana Viteza od Sredne, istaknute ličnosti XV. stoljeća, tj. našega ranog humanizma, zagrebačkoga kanonika, kasnije ostrogonskoga nadbiskupa, primasa Ugarske i kancelara kralja Matije Korvina. Navedene službe omogućile su Vitezu korespondenciju, bilo u ime Matije Korvina bilo u vlastito ime, s brojnim istaknutim ličnostima onoga doba iz cijele Europe. Većina tih osoba adresati su i njegovih pisama, a iz uvodnih i odjavnih formula, tj. po načinu na koji se obraća i pozdravlja te adresate, možemo podosta zaključiti i o njegovim odnosima s istima.

Rođen je 1405. ili 1408. godine u Sredni¹⁸ u uglednoj obitelji *Geleth de Zredna* ili Gjeletić. Miroslav Kurelac u svom članku pod nazivom »Kulturna i znanstvena djelatnost Ivana Viteza od Sredne (1405-1472)« ističe da je Vitez studirao

u Beču, Bolonji i Padovi gdje je upoznao mnoge istaknute ličnosti.¹⁹

Klára Pajorin u svom članku »La cultura di János Vitéz« mjestom Vitezova studiranja navodi samo Beč.²⁰ Velik utjecaj na Viteza i njegov rad izvršio je njegov uzor, slavni Petar Pavao Vergerije iz Kopra.

Vitez postaje istaknuti humanist i odgajatelj te osnivač centara humanističkog obrazovanja u nas i u srednjoj Europi. Kurelac za Viteza kaže: »Bio je jedan od osnivača moderne državne kancelarije sastavljene od ekipe stručnjaka humanista koji su vodili poslove javne uprave, a ujedno se bavili i brojnim humanističkim literarnim i znanstvenim disciplinama.«²¹

Vitez se intenzivno bavio prikupljanjem i prepisivanjem rukopisa antičkih autora, što je kasnije dovelo i do stvaranja biblioteka u Velikom Varadinu, Budimu i Ostrogonu. Na svojim dvorovima u Velikom Varadinu, a kasnije i u Ostrogonu, okupljao je brojne istaknute ličnosti, od književnika do znanstvenika.

Vitez od 1436. godine radi kao notar u kancelariji kralja Sigismunda (1337-1437) koji mu je i poklonio posjede oko Sredne nazivajući ga *discretus notarius nostrae Maiestatis*. Vitez je ubrzo napredovao te postao protonotarem-*Regni Hungariae Prothonotarius*, a zatim 1438. godine i kanonikom kustosom Zagrebačke biskupije-*Custos Zagradiensis*.²²

Kurelac smatra da se Vitez za vrijeme studija blisko sprijateljio s Nikolom Lasockim, poljskim biskupom kojeg Vitez u brojnim pismima oslovljava kao dekana Nikolu u Krakovu. Lasocki je bio i mecena poljskih studenata u Italiji te Hunja-

16 »Dakle, ovdje ćeš imati samo ona pisma koja je napisao i koja su mu diktirana u pero u razdoblju od sedam godina; ipak nisam uvrstio sva ta pisma, već ona koja su mi se činila neoštećena i valjanija.«

17 Uz svako pismo iz zbirke stoji Ivanićev komentar u kojem doznajemo kome, u čije ime i zašto je pismo upućeno.

18 Postoje različite teorije gdje se Sredna nalazila; neki ističu da se nalazila na prostoru današnje Podravine i Bilogore-Komarnička županija, a neki Moslavine.

19 Miroslav Kurelac, Kulturna i znanstvena djelatnost Ivana Viteza od Sredne (1405-1472), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 12, No.-, 1982., str. 24., <http://hrcak.srce.hr/search/?q=kulturna+djelatnost+ivana+viteza+od+sredne> (16. kolovoza 2011.).

20 Klára Pajorin, La cultura di János Vitéz, u: *Camoenae Hungaricae*, 2(2005), Budimpešta, 2005., str. 18.

21 Ibid., str. 23.

22 Ibid., str. 25.

dijev izaslanik na papinskom dvoru.²³ Vitezova uloga na dvoru Ivana Hunjadija bila je odgoj Hunjadijevih sinova Ladislava i Matije sve do 1442. godine kad je imenovan prepozitom varadinskim, čime i započinje njegova kulturna i znanstvena djelatnost, a Veliki Varadin postaje utočište za europske humaniste »Confugium bonorum omnium ac litterarum asylum«.²⁴

Godine 1444. Vladislav I. pogiba od turske ruke u Bitci kod Varne. Iste godine umire i Vitezov uzor, Petar Pavao Vergerije, Hunjadi postaje gubernator Ugarske, a Vitez kao njegova desna ruka izvještava papu Eugena IV. o ishodu bitke. U svojim pismima često ga moli za pomoć i upozorava na prijatnju Turaka. Iste molbe i upozorenja sadrže i pisma upućena papi Nikoli V. Papi Eugenu IV., kardinalskom kolegiju, akvilejskom kardinalu, Tadeju, liječniku na papinskom dvoru Vitez piše u ime prijatelja Hunjadija koji se u pismima kod istih zalaže da Vitez postane varadinski biskup, što se ostvarilo 1445. godine i još više doprinijelo njegovom kulturnom i znanstvenom djelovanju.

U Vitezovu »Epistolariju« nalazi se njegovo pismo upućeno Guarinu Guariniju, talijanskom humanistu i jednom od najistaknutijih pedagoga kome Vitez u Ferraru šalje svog nećaka Ivana, kasnije Janusa Pannoniusa. U spomenutom LXXVI. pismu Vitez iskazuje svoje zadovoljstvo zbog nećakova napredovanja, a istoga spominje i u LXXVII. pismu.

Godine 1456., nakon sudjelovanja u vojnim akcijama kod Beograda, Viteza su kao Hunjadijevog pristalicu zatočili u beogradskim tamnicama iz kojih je oslobođen na intervenciju Eneja Silvija Piccolominija. Godine 1458. Vitez je iz tamnice uspio osloboditi Matiju Korvina, nakon čega se

ogromnim naporima zalaže za njegov izbor za kralja.

Postaje kancelarom Kraljevstva i njegovim glavnim savjetnikom. Kao diplomat pribavlja mu od cara Friedricha III. dragocjenu krunu Sv. Stjepana koju prenosi u Budim.

Godine 1465. Vitez postaje ostrogonskim nadbiskupom, a time i primasom Ugarske te u tom svojstvu kruni Matiju Korvina krunom Sv. Stjepana u Stolnom Biogradu 29. III. 1465. godine. Vitezova izrazita želja za promicanjem kulture i znanosti dovela je 1467. godine do otvaranja sveučilišta u blizini Ostrogonu u Bratislavi (Istropolis) po kome je sveučilište i nazvano »Academia Istropolitana«. Osim teologije i prava, na sveučilištu su bile zastupljene i prirodne znanosti, aritmetika, geometrija, astronomija, glazba i medicina. Potkraj života kao inicijator bune koja je u Ugarskoj i Hrvatskoj izbila protiv kralja Matije (1471-72) bio je lišen svojih imanja, ubrzo se razbolio i umro.

Prije no što prijedemo na temu ovog rada, pozdravne formule i fraze na početku i kraju pisama, nužno je prikazati karakteristike i dijelove pisama pisanih u rimskoj antičkoj, srednjovjekovnoj i humanističkoj tradiciji pisanja pisama kako bismo lakše utvrdili za kojom se od navedenih povodio Ivan Vitez od Sredne.

5. Karakteristike pisma od antike do humanizma

5. 1. Karakteristike rimskog antičkog pisma

Salutatio, uobičajen latinski pozdrav na početku pisma, obuhvaćao je pošiljatelja u nominativu, primatelja u dativu i frazu koja je izražavala pošiljateljevu želju da primatelj bude zdrav (*salus*).²⁵

U rimskim pismima uobičajen pozdrav bio je imperativ *Salve*, odnosno *Salvete* u značenju »Zdravo!«. Osim toga, česte su bile i pozdravne fraze sa-

23 Olga Perić, Josip Paro, *Uspon mirnog čovjeka, Ivan Vitez*, ur. Krešo Novosel, Ivana Sor, prijevod s latinskog Olga Perić, Zagreb: Globus, 1979.

24 Miroslav Kurelac, Kulturna i znanstvena djelatnost Ivana Viteza od Sredne (1405-1472), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 12 No. -, 1982., str. 26., <http://hrcak.srce.hr/search/?q=kulturna+djelatnost+ivana+viteza+od+sredne> (16. kolovoza 2011.).

25 John Opsopaus, *Classical Salutations and Closings in Greek and Roman Letters, Adapted to Electronic Mail*, <http://web.eecs.utk.edu/~mclennan/OM/CSC.html>, (20. kolovoza 2011.).

stavljene od akuzativa jednine imenice *salus, utis, f.* uz koju je najčešće stajao glagol *dico, dicere* u 3. licu jednine prezenta, npr. *salutem dicit*.²⁶

Ponekad su se uz akuzativ spomenute imenice javljali i drugi glagoli, npr. glagoli *do, dare* i *nuntio, nuntiare*-bez obzira koji od navedenih glagola stajao uz imenicu, fraza se u hrvatskom jeziku redovito prevodi infinitivom »pozdraviti«.

Spomenuta fraza bila je opće poznata pa se često glagol *dico, dicere* izostavljao, osim u skraćenom obliku (D.) pa u pismima nalazimo samo izraz *salutem*. U nekim pozdravima na početku pisama uz imenicu *salus* u akuzativu jednine javljao se pozitiv pridjeva *multus, a, um* ili superlativ *plurimus, a, um*, npr. »salutem multam/plurimam dicit«.²⁷

U latinskim pismima često nailazimo na kratice čitave fraze, npr. *S. P. D.-salutem plurimam dicit, S. D.-salutem dicit* i *S.-salutem*.

Uz ime pošiljatelja u dativu mogla je stajati i posvojna zamjenica *suo* ili *suae* koja je bila znak pošiljateljeve privrženost primatelju. Primjere za to nalazimo u Ciceronovim, Senekinim i Plinijevim pismima:²⁸ »Cicero Attico Sal.«,²⁹ »M. Cicero S. D. M. Mario«,³⁰ »Seneca Lucilio Suo Salutem«,³¹ »C. Plinius Septicio Suo S.«.³²

Nakon pozdrava na početku latinskih pisama obično je slijedila *captatio benevolentiae*, pošiljateljeva želja da primatelj bude zdrav, najčešće izrečena prezentom glagola *valeo, valere*. Uobičajena latinska formula bila je »Si vales, bene est, ego vale«³³ koja se često skraćivala *S. V. B. E. E. V.* Česta fraza bila je i »Si vales, gaudeo; ego valeo recte«.³⁴

Rimska pisma nisu nužno morala sadržavati pozdravnu formulu na kraju pisma, mogla su završavati i bez nje, što je bio Ciceronov običaj. Pozdrav na kraju pisama (*valedictio*) također je izražavao pošiljateljevu želju da primatelj bude zdrav izrečenu imperativom već spomenutog glagola *valeo, valere-Vale!*, odnosno *Valete!*

Sva Plinijeva pisma, osim onog upućenog caru Trajanu, završavala su pozdravnom formulom *Vale*. Osim spomenutog pozdrava, u latinskim pismima nalazimo i fraze: »Cura ut vales!«,³⁵ »Di te incolumem custodiant!«,³⁶ »Vale, vige, vire, flore!«,³⁷ »Dies sint tibi laetitiae ac successuum pleni!«,³⁸ »Te tueatur Omnepotens per annos innumeros!«,³⁹ »Superi te tueantur!«⁴⁰

Nakon završnog pozdrava slijedio je datum. Nije bilo potrebe da se pošiljatelj potpisuje na kraju pisma, kao što je to danas običaj, njegovo ime već je stajalo u pozdravnoj formuli na početku pisma.

U zbirci Vitezovih pisama koju je Ivanić predao Pavlu arhiđakonu samo su četiri pisma u potpunosti pisana po uzoru na rimsku antičku tradiciju pisanja pisma. Spomenuta pisma na početku imaju *salutatio*, a na kraju *valedictio*. To je pismo Pavla Ivanića Pavlu arhiđakonu koje je predgovor pismima Ivana Viteza od Sredne, pismo istog kao epilog pismima, pismo Ivana Viteza od Sredne upućeno Pavlu Ivaniću te pismo Pavla Ivanića naslovljeno na Ivana Viteza od Sredne.

5.2. Karakteristike srednjovjekovnog pisma

U ranom humanizmu, epohi u kojoj je živio i djelovao Ivan Vitez od Sredne, u Europi je još uvijek na snazi srednjovjekovna tradicija pisanja pisama *ars dictaminis* koja je na vrhuncu u razdoblju od 12. do 14. stoljeća, a njome su se najviše koristili službeni korespondenti te dvorski i crkveni tajnici. »Praecepta dictaminis«, srednjovjekovni priručnici ove tradicije temeljili su se na strogim pravili-

26 »Pozdravlja.«

27 »Šalje velik/najveći pozdrav.«

28 Cecelia A. E. Luschnig, *Latin letters, Reading Roman correspondence, Introduction*, Focus Pub., 2006., str. 6., <http://www.focusbookstore.com/bookviews/BV9781585101986.pdf> (18. kolovoza 2011.).

29 Cic., *Att.*

30 Cic., *Fam.*

31 Sen., *Epist.*

32 Plin., *Epist.*

33 »Ako si zdrav, dobro je, i ja sam zdrav.«

34 »Ako si zdrav, sretan sam; upravo sam i ja zdrav.«

35 »Pobrini se da budeš zdrav.«

36 »Neka bogovi čuvaju tvoje zdravlje.«

37 »Da si živ, zdrav, snažan i u svijetu mladosti!«

38 »Neka su ti dani puni radosti i uspjeha!«

39 »Neka te čuva Svemogući mnogo i mnogo godina!«

40 »Neka te čuvaju Višnji!«

ma antičke retorike, osobito što se tiče kompozicije koja je uključivala pet dijelova govora koje je bilo lako primjeniti i u pismu, a to su *salutatio*, *exordium*, *narratio*, *petitio* i *conclusio*. Glavni dio pisma bilo je izlaganje o predmetu (*narratio*), opis okolnosti ili problema i molba (*petitio*).⁴¹ Pošiljatelj je mogao laskavim riječima u pozdravu na početku pisma (*salutatio*) ili biranim riječima na početku pisma (*captatio benevolentiae*) uvjeriti primatelja da ispuni njegovu molbu.

U srednjem vijeku bila su na snazi i stroga pravila za sastavljanje pozdrava na početku pisama. Još prije 12. st. u kojem je *ars dictaminis* bila na vrhuncu od autora pisama zahtijevalo se da budu ponizni, a to su postizali stavljanjem skromnih, pokornih, ali ulagivačkih epiteta uz svoje ime te oslovljavanjem adresata počasnim titulama, pažljivo odabranim u skladu s njihovim društvenim statusom. Autori srednjovjekovnih priručnika zahtijevali su da se prvo piše ime primatelja u pismima upućenim osobama istog ili višeg staleža, što je suprotno od pravila rimske antičke tradicije pisanja pisama. Neki su autori *salutatio* smatrali odlučujućim dijelom pisma, a neki su bili suprotnog mišljenja te zagovarali ideju izostavljanja pozdrava na početku pisma. Navedene nesuglasice dokaz su da je pozdravna formula na početku pisma bila ključna za srednjovjekovnu koncepciju pisma kao žanra. Pismo i govor, dva žanra koja su imala puno zajedničkih karakteristika, razlikovala su se upravo po pozdravnoj formuli na početku.⁴²

Pisma pisana po uzoru na srednjovjekovnu tradiciju *ars dictaminis* redovito su sadržavala *superscriptio* koji funkcionira kao naslov, tj. adresa, apostrofu adresata u vokativu i pozdravnu formulu na kraju pisma (*valedictio*) nakon kojeg je najčešće slijedio potpis (*subscriptio*).⁴³

Iván Boronkai na temelju proučavanja retorike, stila i izvora Vitezovih pisama, kao i prethodni znanstvenici smatra Viteza ocem mađarskog humanizma, ali tvrdi da je on veoma enigmatičan jer njegova djela imaju mnoge srednjovjekovne karakteristike.⁴⁴ Štoviše, Vitez je i u svojim privatnim pismima, na kojima se zasniva njegova epistolografija, bio daleko od načela humanističkog pisma. Do tog zaključka Boronkai je došao proučavajući jezik, stil i ortografiju Vitezovih pisama iz »Epistolarija«. Boronkai smatra da je Vitez bio sklon dugim rečenicama, kompliciranim strukturama, često ispraznim, konfuznim i bez smisla. Također je potvrdio da glagoli u rečenicama ne odgovaraju gramatičkim pravilima antike, da Vitez upotrebljava solecizme i barbarizme kojih nema u antici i koje humanisti izbjegavaju. Smatra da ove karakteristike Vitezova jezika i stila proizlaze iz prakse pisanja isprava u kasnom srednjem vijeku.⁴⁵

Proučivši pozdravne formule na početku i na kraju pisama iz Vitezova »Epistolarija«, došla sam do zaključka da je doista većina pisama napisana po uzoru na srednjovjekovnu tradiciju. Samo šest njegovih pisama (XXXI., XXXVI., XLVII., LI., LXII. i LXXVI.) sadrže sva četiri navedena dijela srednjovjekovnog pisma. Ostalim pismima nedostaje jedan, dva ili čak tri elementa. U četiri pisma (XXXII., XXXIX., XLVI. i LVI.) nedostaje *valedictio*, a razlog tome je što kraj pisma nije sačuvan ili je pismo toliko oštećeno da ga Ivanić ne donosi u cjelosti. U LXIV. i LXV. pismu nalazimo *superscriptio*, *apostrofu* i *valedictio*, ali ne nalazimo *subscriptio*. Također, u LXI. i LXVIII. pismu potpis nalazimo u *supscriptio*, tj. adresi, i to na kraju, nakon titula adresata, npr. »Reverendissimis in Christo patribus, dominis, sancte Romane ecclesie sacro cardinalium collegio, patribus nobis honorandis-prelati, gubernator, barones, comites, milites et proceres regni Hungarie universi«,⁴⁶ a

41 Judith Rice Henderson, *Defining the Genre of the Letter Juan Luis Vives' De Conscrihendis Epistolis*, str. 91., <http://jps.library.utoronto.ca/index.php/renref/article/viewFile/12372/9239> (22. kolovoza 2011.).

42 Ibid., str. 93.

43 Gorana Stepanić, Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova, *Colloquia Maruliana*, Vol. 13, 2004., str. 45., <http://hrcaak.srce.hr/search/?q=retorika+maruli%C4%87evih+epistolarnih+tekstova> (15. kolovoza 2011.).

44 Klára Pajorin, La cultura di János Vitéz, u: *Camoenae Hungaricae*, 2(2005), Budimpešta, 2005., str. 13.

45 Ibid., str. 15.

46 »Najpoštovanijim u Kristu ocima, gospodi, svetom kardinalskom kolegiju Svete rimske crkve, našim ocima vrijednim štovanja-svekoliki prelati, upravitelj, baruni, kneževi, vojnici i plemići Ugarskog Kraljevstva.«

nakon njega slijedi *apostrofa* i *valedictio*. Jedno pismo (LXXV.) ima samo *superscriptio* i *apostrofu*, XLV. i LX. pismo nemaju *apostrofu*, ali imaju preostale dijelove pisma tipične za srednjovjekovnu tardiciju. Dvadeset i šest pisama imaju samo *apostrofu* i *valedictio* (III., V., VII., XXI., XXII., XXV., XXIX., XXX., XXXIII., XXXV., XXXVII., XLI., XLVIII., LII., LIII., LIV., LIX., LXIII., LXVI., LXIX., LXX., LXXI., LXXII., LXXIII., LXXVIII. i LXXX.). Najveći broj pisama u »Epistolariju« ima samo *apostrofu*, njih 35 (IV., VI., VIII., IX., X., XI., XII., XIII., XIV., XV., XVI., XVII., XVIII., XIX., XX., XXIII., XXIV., XXVI., XXVII., XXVIII., XXXIV., XXXVIII., XL., XLII., XLIII., XLIV., XLIX., L., LV., LVII., LVIII., LXVII., LXXIV., LXXVII. i LXXIX.).

5. 3. Karakteristike humanističkog pisma

Autori humanističkih epistolarnih priručnika, od kojih su najpoznatiji Erazmo Roterdamski i Juan Luis Vives, odnosili su se negativno prema srednovjekovnoj epistolarnoj tradiciji *ars dictaminis*, a povodili su se za rimskom antičkom tradicijom pisanja pisama. Za njih je model idealne epistolografije antičko privatno pismo u kojem su veliku pažnju poklanjali pozdravnim formulama na početku i na kraju pisma.

Zamijenili su srednjovjekovne pozdravne formule rimskim antičkim pozdravnim formulama. Preporučuju da pismo počinje pozdravom »salutem plurimam dicit« ili skraćeno *S. P. D.*, a završava jednostavnim pozdravom *Vale*. Pozdravne formule morale su biti kratke i jasne, bez ulaganja.

Unatoč tome, prvi humanistički priručnici (*ars epistolandi*) bili su veoma bliski srednjovjekovnim epistolografskim priručnicima (*ars dictaminis*). Također su razlikovali dijelove pisma i detaljno razrađivali pozdrav na početku pisma (*salutatio*) koji, suprotno od srednjovjekovne tradicije, treba biti kratak. Humanistički priručnici propisuju da se umjesto *pluralis maiestatis* upotrebljava *tu*.⁴⁷ U humanističkom pismu prvo je trebalo navesti ime

pošiljatelja, zatim ime primatelja, bez obzira je li primatelj višeg društvenog staleža od pošiljatelja, i to po modelu »C. Plinius Traiano Imperatori«.⁴⁸ Slučaj kad se prvo navodi ime pošiljatelja, a tek onda primatelja Erazmo naziva djetinjastim, a Vives parazitskom elegancijom.

Vives u svom djelu »De conscribendis epistolis« ističe da u pismu mora biti jasno tko ga kome šalje, stoga je prirodno da se ime pošiljatelja spominje prije imena primatelja. Napominje kako i danas prisutan običaj navođenja imena pošiljatelja na kraju pisma potječe od careva koji su se naknadno potpisivali na pismu. Ismijava stav onih koji smatraju da je stavljanje imena pošiljatelja nakon imena primatelja znak skromnosti pošiljatelja. On smatra da je to budalasto i da ono što je posljednje ne mora nužno biti i manje časno. Ako pošiljatelj već želi ispasti skroman, smatra Vives, onda u pismu ne bi trebao upotrebljavati osobnu zamjenicu »ja« ni glagol u 1. licu na početku pisma. Autori humanističkih priručnika također nisu bili osobito skloni upotrebi epiteta, Vives ističe kako su antički autori iste upotrebljavali samo u slučaju da je pošiljatelj ili primatelj obavljao javnu službu te za isto navodi i primjere. Zaključuje kako nema epiteta koji bi bio dostojan Cicerona, Cezara, Aristotela i Erazma Roterdamskog jer su njihova imena epiteta sami po sebi. Nisu bili skloni ni upotrebi laskavih titula poput izraza *dominus*.

Erazmo je, osim spomenutoga, kritizirao i oslovljavanje crkvenih dostojanstvenika različitim epitetima s obzirom na njihov položaj u Crkvi, npr. obraćanje kardinalima s *reverendissimae dominationes*, arhibiskupima s *reverendissimi*, biskupima i opatima s *reverendi*, priorima s *venerabiles*, a dekanima s apostrofom *spectabiles*. Vives u svom djelu navodi i primjere pozdravnih formula na kraju teksta.

47 Klára Pajorin, La cultura di János Vitéz, u: *Camoenae Hungaricae*, 2(2005), Budimpešta, 2005., str. 16.

48 Gorana Stepanić, Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova, *Colloquia Maruliana*, Vol. 13., 2004., str. 46., <http://hrcaak.srce.hr/search/?q=retorika+maruli%C4%87evih+epistolarnih+tekstova> (15. kolovoza 2011.).

6. Prikaz pozdravnih formula svih pisma iz »Epistolarija« (*superscriptio, salutatio, apostrofa, valedictio*)

6. 1. *Superscriptio, apostrofa, valedictio, subscriptio*

XXXI. superscriptio: Serenissimo et excellentissimo principi, domino Alfonso, Dei gracia Aragonum et utriusque Sicilie regi etc., domino meo prestantissimo

apostrofa: Serenissime et excellentissime princeps!

valedictio: Recommitto me et id totum, quod sum, maiestati vestre, quam Dominus et sue glorie et omnium nostrum comodo conservare dignetur.

subscriptio: Eiusdem serenitatis vestre servitor, Iohannes de Hwnyad, regni Hungarie gubernator as wayvoda parcium Transsilvanarum etc.

XXXVI. sup. Sanctissimo in Christo patri et domino, domino Nicolao, divina providentia sancte Romane ac universalis ecclesie summo pontifici, domino meo metuendissimo

a. Beatissime pater et domine metuendissime!
v. Quam Altissimus feliciter conservet iuxta vota.

sub. Iohannes etc.

XLVII. sup. Sanctissimo in Christo patri et domino, domino Nicolao, divina providentia sancte Romane ecclesie summo pontifici, domino meo metuendissimo

a. Beatissime pater et domine metuendissime!
v. Conservet Dominus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte.

sub. Iohannes etc.

LI. sup. Sanctissimo et beatissimo patri et domino, domino Nicolao pape quinto, domino meo gratiosissimo

a. Beatissime pater et sanctissime domine!

v. Cuius pedibus me humiliter recommitto.

sub. Iohannes Waradiensis episcopus

LXII. sup. Sanctissimo in Christo patri et domino, domino Nicolao, divina providentia sancte Romane ac universalis ecclesie summo pontifici, domino meo metuendissimo

a. Beatissime pater et domine!

v. Quam Altissimus conservet feliciter et nostro opitulamini et sue sancte ecclesie regimini iuxta vota.

sub. Iohannes gubernator etc.

LXXVI. sup. Egregio viro, domino Guarino Veronensi etc., amico nobis sincere dilecto

a. Egregie vir.

v. Valete.

sub. Iohannes Waradiensis episcopus

6. 2. *Superscriptio, apostrofa, subscriptio*

XXXII. superscriptio: Illustrissimo principi, domino Ferdinando, serenissimi domini regis Aragonum et utriusque Sicilie filio, duci Calabrie primogenito et locumtenenti generali in regno Sicilie citra Farum, domino meo honorando

apostrofa: Illustrissime princeps!

subscriptio: Iohannes etc., ut supra (misli na prethodno pismo- Iohannes de Hwnyad, regni Hungarie gubernator as wayvoda parcium Transsilvanarum etc.

XXXIX. sup. Illustri principi, domino Francisco Foscari duci Weneciarum etc., domino nobis honorando

a. Illistris princeps!

sub. Iohannes gubernator

XLVI. sup. Venerabili domino Nicolao decano Cracovienci etc., oratori nostro apud apostolicam sedem, fratri nostro dilecto

a. Venerabilis frater noster dilecte!

sub. Prelati et barones regni Hungarie etc.

LVI. sup. Reverendissimis in Christo patribus dominis, sancte Romane ecclesie sacro cardinalium collegio, dominis meis honorandissimis

- a. Reverendissimi patres!
- sub. Iohannes

6. 3. *Superscriptio, apostrofa, valedictio*

LXIV. superscriptio: Reverendissimo in Christo patri, domino Iohanni, sancte Romane ecclesie cardinali, Morinensi vulgariter nuncupato, patri nostro prestantissimo

- apostrofa: Reverendissime pater et domine!
- valedictio: Cui nos et facta nostra per medium antefati domini Nicolai, de nostra mente informati, arcus recommittere imposuimus.

LXV. sup. Reverendissimo in Christo patri, domino Iohanni, sancte Romane ecclesie cardinali Sancti Angeli vulgariter nuncupato, patri nostro honorando

- a. Reverendissime pater!
- v. Cui nos devote recommittimus.

6. 4. *Superscriptio s potpisom, apostrofa, valedictio*

LXI. superscriptio: Reverendissimis in Christo patribus, dominis, sancte Romane ecclesie sacro cardinalium collegio, patribus nobis honorandis-prelati, gubernator, barones, comites, milites et proceres regni Hungarie universi

- apostrofa: Reverendissimi patres!
- valedictio: Recommittimus nos benivolencie reverendissimarum paternitatum vestrarum, quas Dominus feliciter conservet.

LXVIII. sup. Venerabili fratri Valentino Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite, sanctissimi domini nostri pape penitenciaro, patri nobis dilecto-Iohannes

- a. Venerabilis frater!
- v. Restat, ut et tu nos eque diligas!

6. 5. *Superscriptio, apostrofa*

LXXV. sup. Reverendissimo in Christo patri, domino Iohanni, sancte Romane ecclesie cardinali Morinensi vulgariter nuncupato, domino et patri meo prestantissimo-eiusdem vestre reverendissime paternitatis servitor Iohannes Waradiensis episcopus

- a. Reverendissime pater et domine!

6. 6. *Apostrofa, valedictio, subscriptio*

XLV. apostrofa: Beatissime pater, domine noster reverendissime!

valedictio: Quam Altissimus conservet feliciter regimini ecclesie sue sancte.

subscriptio: Eiusdem sanctitatis vestre devoti servitores gubernator, prelati, barones et proceres regni Hungarie

LX. a. Beatissime pater!

v. Conservet Dominus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte, cui pedibus nos humiliter recommittimus.

sub. Eiusdem vestre sanctitatis devoti oratores et servi, prelati, barones, comites, milites et proceres regni Hungarie universi

6. 7. *Salutatio, valedictio*

pismo predgovor: salutatio: Paulus presbiter Paulo archidiacono salutem plurimam dicit.

valedictio: Vale.

I. s. Dilecto filio Paulo, notario cancellarie regie salutem.

v. Vale.

II. s. Dilecto filio, prothonotario domini gubernatoris Hungarie etc. salutem.

v. Vale.

pismo epilog: s. Paulus Paulo etc. salutem plurimam dicit.

v. Vale mei memor, atque hanc meam operam, quam eodem direttore pariter et autore confectam

amoris arrabonem offero, in maiorem effectum propediem evasuram.

6. 8. *Apostrofa, valedictio*

III. apostrofa: Beatissime pater et sanctissime domine!

valedictio: Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter.

V. a. Beatissime pater!

v. Conservet Altissimus sanctitatem vestram iuxta vota.

VII. a. Reverendissime pater et domine!

v. Recommitto me in omnibus factis meis reverendissime paternitati vestre, cui me in filium et servitorem specialiter offero, si tamen grate ab eadem mereor adoptari.

XXI. a. Reverende pater!

v. Valeat paternitas tua feliciter.

XXII. a. Nobilis amice dilecte!

v. Vale.

XXV. a. Beatissime pater!

v. Recommittimus devocionem nostram beatudini vestre, quam Altissimus longe feliciter conservet regimini ecclesie sue sancte.

XXIX. a. Reverendissime pater et domine!

v. Valeat reverendissima paternitas vestra...

XXX. a. Reverendissime pater et domine!

v. Recommittimus nos reverendissime paternitati vestre, quam et valere et videre optamus.

XXXIII. a. Serenissime princeps!

v. Recommendo me maiestati vestre.

XXXV. a. Beatissime pater et domine metuendissime!

v. Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter et nostro opitulamini et sue sancte ecclesie regimini iuxta vota. Iohannes gubernator.

XXXVII. a. Beatissime pater et domine metuendissime!

v. Hec dicens simulque hinc proficiscens recommitto me pedibus sanctitatis vestre, quam Altissimus conservet iuxta vota regimini ecclesie sue sancte.

XLI. a. Venerabilis pater, frater nobis dilecte!

v. Vale etc.

XLVIII. a. Beatissime pater et domine metuendissime!

v. Conservet Dominus sanctitatem vestram etc.

LII. a. Beatissime pater et domine!

v. In quibus omnibus sanctitatis vestre favorem expectamus, quam Dominus conservet feliciter.

LIII. a. Beatissime pater et domine!

v. Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter, cuius me pedibus humiliter recommitte.

LIV. a. Beatissime pater et domine!

v. Recommitto me pedibus sanctitatis vestre, quam Dominus feliciter dignetur conservare regimini ecclesie sue sancte.

LIX. a. Beatissime pater et domine!

v. Recommitto me pedibus sanctitatis vestre, quam Dominus conservare dignetur feliciter regimini ecclesie sue sancte.

LXIII. a. Beatissime pater!

v. Quam Dominus conservare dignetur feliciter regimini ecclesie sue sancte, cuius nos pedibus devote recommittimus.

LXVI. a. Venerabilis pater!

v. Valeat paternitas vestra et nos amet!

LXIX. a. Beatissime pater!

v. Recommittimus nos pedibus sanctitatis vestre, quam Altissimus conservet feliciter regimini ecclesie sue sancte.

LXX. a. Beatissime pater et domine!

v. Conservet Dominus sanctitatem vestram feliciter etc.

LXXI. a. Beatissime pater et domine metuendissime!

v. Cuius pedibus me humiliter quoque commendo.

Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte.

LXXII. a. Beatissime pater et domine metuendissime!

v. Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter, cuius me pedibus humiliter recommitto.

LXXIII. a. Beatissime pater et domine metuendissime!

v. Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte.

LXXVIII. a. Venerabilis magister!

v. Valete et amate.

LXXX. a. Beatissime pater et domine!

v. Cuius pedibus etc.

6. 9. *Apostrofa*

IV. apostrofa: Beatissime pater!

VI. a. Beatissime pater ac sanctissime domine!

VIII. a. Reverende in Christo pater!

IX. a. Venerabilis amice dilecto!

X. a. Egregie vir, amice singulariter dilecte!

XI. a. Beatissime pater et sanctissime ac metuendissime domine!

XII. a. Reverendissimi patres et domini prestantissimi!

XIII. a. Reverende in Christo pater, honora nobis et singulariter adoptate!

XIV. a. Venerabilis et egregie doctor!

XV. a. Reverendissime pater et domine!

XVI. a. Reverendissime pater!

XVII. a. Nobiles et prudentes viri, amici nostri dilecti!

XVIII. a. Reverendissime pater!

XIX. a. Reverendissime pater et domine!

XX. a. Venerande mi pater et domine!

XXIII. a. Serenissime princeps!

XXIV. a. Beatissime pater!

XXVI. a. Illustris princeps!

XXVII. a. Reverendissime pater et domine!

XXVIII. a. Serenissime princeps!

XXXIV. a. Reverendissime pater et domine!

XXXVIII. a. Beatissime pater et domine metuendissime!

XL. a. Reverendissime pater!

XLII. a. Spectabilis et magnifice frater noster dilecte!

XLIII. a. Serenissime princeps!

XLIV. a. Venerabilis pater!

XLIX. a. Venerabilis pater!

L. a. Illustris princeps, domine nobis honorande!

LV. a. Beatissime pater!

LVII. a. Venerabilis pater!

LVIII. a. Venerabilis pater mi!

LXVII. a. Venerabilis vir, frater nobis dilecte!

LXXIV. a. Venerabilis frater!

LXXVII. a. Reverende pater!

LXXIX. a. Illustris princeps!

7. Pozdravne formule na početku pisama

Kao što sam već spomenula, uobičajen latinski pozdrav na početku pisma (*salutatio*) obuhvaćao je pošiljatelja u nominativu, primatelja u dativu i frazu koja je izražavala pošiljateljevu želju da primatelj bude zdrav. Takvu pozdravnu formulu imaju samo četiri pisma iz »Epistolarija«.

Na početku pisma Pavla Ivanića Pavlu arhidakonu, predgovora pismima Ivana Viteza od Sredne, stoji uobičajen latinski *salutatio*: »Paulus presbiter Paulo archidiacono salutem pluri-

mam dicit.«⁴⁹ Ivanićev epilog na kraju »Epistolarija« također počinje uobičajenim latinskim pozdravom na početku pisma: »Paulus Paulo etc. salutem plurimam dicit.«⁵⁰

U I. pismu koje Ivan Vitez od Sredne upućuje Pavlu Ivaniću stoji *salutatio* u kojem nema imena pošiljatelja u nominativu: »Dilecto filio Paulo, notario cancellarie regie salutem.«⁵¹ U II. pismu naslovljenom na Ivana Viteza od Sredne javlja se *salutatio*: »Dilecto filio, prothonotario domini gubernatoris Hungarie etc. salutem.«⁵² u kojem također izostaje ime pošiljatelja u nominativu. Ivanić u pozdravu u pismu predgovoru navodi svoju i primateljevu službu, dok u epilogu to nije slučaj. Vitez u svojim pozdravima redovito navodi službu i attribute primatelja.

U dva pisma upućena najvišim crkvenim dostojanstvenicima (XI. i XLV.) nalazimo pozdrave nakon apostrofa. To nisu uobičajni latinski pozdravi na početku pisma koje nalazimo u četirima navedenim pismima, djeluju uzvišenije i udvornije od običnog rimskog antičkog pozdrava *salutem*. U XI. pismu upućenom papi Eugenu IV. iza apostrofa stoji dio pozdrava: »Post oscula sanctitatis vestre pedum beatorum«,⁵³ a u XLV. pismu upućenom papi Nikoli V. pozdrav: »Post humilem nostri recommendacionem.«⁵⁴

Iz popisanih pozdravnih formula⁵⁵ vidljivo je da većina pisama, njih šezdeset i tri, započinje *apostrofo* koje u klasičnom, odnosno u idealnom humanističkom pismu, nema. *Apostrofu* nalazimo na samom početku pisma, a nerijetko se ista javlja i u nastavku pisma. Najčešće se sastoji od superlativa pridjeva i imenice u vokativu, npr. »Illustrissime princeps!«,⁵⁶ u nekim apostro-

fama javlja se pridjev u pozitivu, npr. »Reverende pater!«,⁵⁷ a u nekim i posvojni pridjev, npr. »Spectabilis et magnifice frater noster dilecte!«⁵⁸ Vitezove apostrofe obiluju komplimentima, titulama i superlativima. U nekima od njih tako nailazimo na dva pridjeva i dvije imenice, u nekim na jedan pridjev i dvije imenice ili dva pridjeva i jednu imenicu.

U pismima Vitez ne slijedi uvriježenu humanističku praksu obraćanja adresatima s »ti«. U obraćanju adresatima koji su i nižeg društvenog staleža od najviših crkvenih dostojanstvenika i kraljeva, npr. Guarinu Guariniju, upotrebljava *pluralis maiestatis*. Vitez se adresatima obraća s »vi«, tj. metonimijski, u trećem licu, npr. »sanctitas vestra« (Vaša Svetost). U nekim pismima javljaju se i izrazi »paternitas vestra«, »maiestas vestra«, »beatitudo vestra«, »dominatio vestra«, »serenitas vestra«, »celsitudo vestra«, doduše, ne u pozdravnim formulama koje su tema ovog rada već u drugim dijelovima pisama. Vitez te izraze najčešće izvodi iz apostrofe, npr. u LXII. pismu upućenom papi Nikoli V. stoji apostrofa: »Beatissime pater et domine!«, a Vitez ga u nastavku pisma oslovljava s »beatitudo vestra«.

Nužno je prikazati razlikuju li se apostrofe u Vitezovu »Epistolariju« s obzirom na različite adresate-crkvene dostojanstvenike, kraljeve i državnike, prijatelje i poznanike, ima li razlike u Vitezovu oslovljavanju adresata u njegovim osobnim pismima i pismima koja je pisao u Hunjadijevo ime?

7. 1. *Apostrofe u pismima upućenim crkvenim dostojanstvenicima*

Iz prikaza apostrofa pisama, najčešće pisanih u Hunjadijevo ime, a upućenih papama Eugenu IV. i Nikoli V., biskupima, kardinalima i kardinalskom kolegiju, a koje obiluju atributima i titulama, vidljivo je da Vitez redovito upotrebljava vokativ *pater*.

49 »Svećenik Pavao puno pozdravlja Pavla arhidakona.«

50 »Pavao mnogo pozdravlja Pavla itd.«

51 »Pozdrav ljubljenom sinu Pavlu, notarju kraljevske kancelarije.«

52 »Pozdrav ljubljenom sinu, protonotarju gospodina upravitelja Ugarske itd.«

53 »Nakon poljubaca blaženih nogu Vaše Svetosti.«

54 »Nakon našeg poniznog preporučivanja.«

55 »Prikaz pozdravnih formula svih pisama iz »Epistolarija« (superscriptio, salutatio, apostrofa, valedictio), str. 17.

56 »Najslavniji vladaru!«

57 »Časni oče!«

58 »Uzoriti i uzvišeni, ljubljeni naš brate!«

Iznimka je Nikola Lasocki, poljski biskup koji se u Vitezovim pismima spominje i kao dekan Nikola iz Krakova, inače Vitezov iskren prijatelj kojeg Vitez oslovljava vokativom *frater*. Nerijetko nabrojene crkvene dostojanstvenike smještene više od njega na društvenoj ljestvici oslovljava i laskavom titulom *domine* koju su autori humanističkih priručnika izbjegavali, a kojom se Vitez stavlja u podređen položaj u odnosu na adresate.

Iz prikaza je također vidljivo da se papama, najvišim poglavarima Rimokatoličke crkve, obraća u skladu s dužnošću koju obavljaju-superlativima *beatissimus*, *sanctissimus*, *metuendissimus* i *reverendissimus*. Međutim, istim se superlativima obraća i crkvenjacima koji su na nižim položajima-kardinalima, biskupima i redovnicima. U obraćanju kardinalima najčešće se koristi superlativom *reverendissimus*. U nekim apostrofama javljaju se pozitivni *reverendus* i *venerabilis*, što ne znači da je Vitez te osobe manje cijenio.

Dokaz tome su apostrofe drugih pisama u kojima iste te osobe oslovljava nizom superlativima. U nekim apostrofama kojima se obraća već spomenutom Nikoli Lasockom, bliskom prijatelju, nailazimo i na vokativ posvojne zamjenice *mi* i *noster* ili posvojni dativ *nobis* kojim Vitez dodatno naglašava svoju privrženost primatelju.

Autori humanističkih priručnika, među njima i Erazmo Roterdamski, kritiziraju oslovljavanje crkvenih dostojanstvenika prema crkvenoj hijerarhiji, npr. obraćanje kardinalima s *reverendissimas dominationes*, arhibiskupima s *reverendissimos*, biskupima i opatima s *reverendos*, priorima s *venerabiles*, a dekanima s apostrofom *spectabiles*. Vitez u svojim apostrofama nije dosljedan, gotovo da nema razlike u obraćanju najviše i najniže rangiranom crkvenom dostojanstveniku. U dva pisma upućenim crkvenim dostojanstvenicima javlja se prijedložno padežni izraz *in Christo*, npr. »Reverende in Christo pater!«⁵⁹

Prilog 1. Prikaz apostrofa u pismima upućenim crkvenim dostojanstvenicima.

Pismo	Adresat	Apostrofa
III., VI., LI.	papi Eugenu IV., papi Nikoli V.	Beatissime pater et sanctissime domine!
XI.	papi Eugenu IV.	Beatissime pater et sanctissime ac metuendissime domine!
IV., V., XXIV., XXV., LV., LX., LXIII., LXIX.	papi Eugenu IV., papi Nikoli V.	Beatissime pater!
XXXV., XXXVII., XXXVIII., XLVIII., LXXI., LXXII., LXXIII., XXXVI., XLVII.	papi Nikoli V., poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Beatissime pater et domine metuendissime!
XLV.	papi Nikoli V.	Beatissime pater, domine noster reverendissime!
LII., LIII., LIV., LIX., LXII., LXX., LXXX., LXX.	papi Nikoli V., poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Beatissime pater et domine!
VII., XV., XIX., XXVII., XXXIV., LXIV., LXXV., LXXVII.	akvilejskom kardinalu, tarantskom kardinalu, Julijanu Cezariniju, kardinalu Sv. Angela, ostrogonskom nadbiskupu, kardinalu Thérouannea, modenskom biskupu	Reverendissime pater et domine!

59 »Poštovani u Kristu oče!«

Pismo	Adresat	Apostrofa
XVI. XVIII. LXV.	tarentinskom kardinalu, venecijanskom kardinalu, Julijanu Cezariniju, kardinalu Sv. Angela	Reverendissime pater!
XII.	kardinalskom kolegiju	Reverendissimi patres et domini praestantissimi!
LVI., LXI.	kardinalskom kolegiju	Reverendissimi patres!
VIII.	Baptisti izabranom za Chieti	Reverende in Christo pater!
XIII.	Georgiju Cesariniju	Reverende in Christo pater, honorande nobis et singulariter adoptate!
XX.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Venerande mi pater et domine!
XXI.	biskupu Natalisu	Reverende pater!
XLIV., XLIX., LVII., LXVI.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Venerabilis pater!
XLI.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Venerabilis pater, frater nobis dilecte!
XLVI.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Venerabilis frater noster dilecte!
LVIII.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Venerabilis pater mi!
LXVII.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Venerabilis vir, frater nobis dilecte!
LXVIII.	Valentinu, redovniku reda Sv. Petra	Venerabilis frater!

7. 2. Apostrofe u pismima upućenim kraljevima i državicima

Vitez u pismima koje najčešće piše u Hunjadijevo ime kraljevima, Friedrichu III., Alfonsu V. Velikodušnom, poljskom kralju Kazimiru, Ferdinandu, sinu Alfonsa V. Velikodušnog i mletačkom duždu Francescu Foscaru, redovito upotrebljava titulu *princeps* uz koju najčešće stoje superlativi *serenissimus*, *illustrissimus*, *excellentissimus*, a u dvije apostrofe javljaju se pozitivni *illustris* i *honorandus*.

Dvije apostrofe kojima oslovljava kralja Friedricha III. i Francesca Foscara, identične su apostrofama u pismima upućenim crkvenim dostojanstvenicima, točnije, kardinalima: »Reverendissime pater et domine!«⁶⁰

Vitez ni ovdje nije dosljedan u upotrebi titula i epiteta, jednako se obraća osobama koje su i više i niže pozicionirane na društvenoj ljestvici.

Prilog 2. Prikaz apostrofa u pismima upućenim kraljevima i državicima.

Pismo	Adresat	Apostrofa
XXIII., XXVIII., XXXIII., XLIII.	Friedrichu III., rimsko-njemačkom kralju i caru, Alfonsu V. Velikodušnom, kralju Aragonije i Navare, Kazimiru, poljskom kralju	Serenissime princeps!
XXVI., XXXIX., LXXIX.	Francescu Foscaru, mletačkom duždu	Illustris princeps!
XXIX., XXX.,	Friedrichu III.	Reverendissime pater et domine!
XXXI.	Alfonsu V. Velikodušnom, kralju Aragonije i Navare	Serenissime et excellentissime princeps!
XXXII.	Ferdinandu, sinu Alfonsa V. Velikodušnoga	Illustrissime princeps!
XL.	Francescu Foscaru, mletačkom duždu	Reverendissime pater!
L.	Friedrichu III.	Illustris princeps, domine nobis honorande!

60 »Veoma poštovani oče i gospodine!«

7. 3. *Apostrofe u pismima upućenim prijateljima i poznanicima (pisma koja imaju apostrofu s amice)*

Neka od pisama u »Epistolariju« Vitez je napisao osobno svojim prijateljima. Od prikazanih pisama takvo je XXII. pismo upućeno nepoznatom dubrovačkom plemiću kojega Vitez također oslovljava apostrofom punom atributa: »Nobilis amice dilecte!«⁶¹

Zanimljivo je da u apostrofama kojima Vitez oslovljava prijatelje ne nailazimo na superlative, kao što je to slučaj u pismima upućenim crkvenim dostojanstvenicima i vladarima. Mogući razlog je taj što se Vitez ili Hunjadi, u čije ime Vitez piše, nema potrebu ulagivati adresatima apostrofama koje sadrže brojne epitete u superlativu jer ih uz te osobe veže iskreno prijateljstvo. Ne boje se da bi, ako se oslovljavanje ne sviđa adresatu, mogli biti uskraćeni za ispunjenje molbe ili zahtijeva.

U dvije apostrofe nailazimo na attribute *nobilis*, što je i za očekivati, budući da se Vitez obraća dubrovačkim plemićima. Uz vokativ javljaju se pridjevi *venerabilis*, *egregius*, *dilectus* i *prudens*.

Prilog 3. Prikaz apostrofa u pismima upućenim prijateljima (pisma koja imaju apostrofu *amice*).

Pismo	Adresat	Apostrofa
IX.	Andreju, odvjetniku na papinskom dvoru	Venerabilis amice dilecte!
X.	Tadeju, liječniku na papinskom dvoru	Egregie vir, amice singulariter dilecte!
XVII.	Dubrovčanima	Nobiles et prudentes viri, amici nostri dilecti!
XXII.	dubrovačkom plemiću	Nobilis amice dilecte!

7. 4. *Apostrofe u ostalim pismima*

U apostrofama Vitezovih osobnih pisama, npr. LXXVI. upućenom Guarinu Guariniju i LXXVIII. Tadeju, liječniku na papinskom dvoru, također ne nalazimo superlative kojima obiluju pisma upuće-

na osobama koje su višeg društvenog statusa, crkvenim dostojanstvenicima i kraljevima.

Uz spomenute pozitivne prisutne u apostrofama upućenim osobama koje Vitez ili Hunjadi smatraju prijateljima, javlja se i pridjev *spectabilis* uz vokative koji označuju službu, npr. Tadejevu: »Venerabilis et egregie doctor!«⁶² i »Venerabilis magister!«⁶³

U dvije apostrofe kojima se Vitez obraća Stjepanu Frankopanu i Nikoli Bariću javlja se i vokativ *frater* uz koji u pismu upućenom Stjepanu Frankopanu stoji i posvojna zamjenica *noster* kojom Vitez dodatno naglašava svoju naklonost toj osobi.

Prilog 4. Prikaz apostrofa u ostalim pismima.

Pismo	Adresat	Apostrofa
XIV.	Tadeju, liječniku na papinskom dvoru	Venerabilis et egregie doctor!
LXXVIII.	Tadeju, liječniku na papinskom dvoru	Venerabilis magister!
XLII.	Stjepanu Frankopanu	Spectabilis et magnifice frater noster dilecte!
LXXIV.	Nikoli Bariću	Venerabilis frater!
LXXVI.	Guarinu Guariniju, talijanskom humanistu i pedagogu	Egregie vir!

8. Pozdravne formule na kraju pisama

U predgovoru »Epistolarija« Pavlu arhiđakonu Ivanić navodi kako u zbirku nisu ušla sva pisma jer su neka bila izgubljena ili toliko oštećena da se nisu mogla upotrijebiti, ali Ivanić je u zbirku ipak uvrstio i neka pisma koja nemaju završetak, a samim time uskraćen nam je i pozdrav na kraju pisma.

U komentarima četiriju pisama Ivanić dodaje kako su pisma oštećena »sed est truncata«, »et mansit truncata«, »et est truncata« ili ih nije pronašao čitavim »sed non reperitur integra«, kao što je slučaj u VIII., X., XI. i XLIII. pismu. U »Epi-

61 »Plemeniti i ljubljani prijatelju!«

62 »Časni i slavni doktore!«

63 »Časni učitelju!«

stolariju« se nalaze i pisma koje Ivanić također ne donosi u cjelosti, ali nam u komentaru dodatno ne objašnjava zašto je tome tako, takva pisma završavaju latinskom kraticom *etc.*, tj. *et cetera* u značenju »i tako dalje«. Slučaj je to u šest pisama (XVI., XIX., XX., XXIV., XXXIV. i L.). U »Epistolariju« dvadeset pisama nemaju pozdrav na kraju (IV., IX., XII., XIII., XIV., XV., XXVIII., XXXII., XXXIX., XL., XLII., XLIV., XLVI., XLIX., LV., LVI., LVII., LVIII., LXVII. i LXXIV.). Preostala pisma imaju pozdravnu formulu na kraju pisma.

Pet pisama završava jednostavnim pozdravom *Vale*, pozdravnom formulom koju često nalazimo u antičkim rimskim pismima (pismo predgovor, I. II., XXII. i XLI. pismo). Specifična su Vitezova osobna pisma (LXXVI. i LXXVIII.) koja završavaju pozdravom *Valete*, tj. 2. l. mn. imperativa, premda se Vitez u tim pismima obraća jednoj osobi. U LXXVI. pismu obraća se Guarinu Guariniju iz Verone, jednom od najistaknutijih talijanskih pedagoga i učitelju njegova nećaka, Jana Panonija, a u LXXVIII. pismu magistru Tadeju iz Treviza, liječniku na papinskom dvoru. Iz toga možemo zaključiti da Vitez slijedi praksu koju su humanisti odbacivali, osobama koje su i nižeg društvenog statusa od papa, obraća se s *pluralis maiestatis*, a ne s *tu*, premda je u to doba među humanistima već sasvim bilo uvriježeno obraćanje s »ti«.

Vitez je kao varadinski biskup, kasnije i ostrogonski nadbiskup, bio važna ličnost u crkvenoj upravi i administraciji, stoga ne čudi što je većina pisama iz »Epistolarija« upućena upravo crkvenim dostojanstvancima njegova vremena, a tematiziraju izbore i imenovanja biskupa te druge crkvene poslove ili ih Vitez moli za pomoć. Vitez je u svoje ili Hunjadijevo ime pisao papi Nikoli V., papi Eugenu IV., poljskom biskupu Nikoli Lasockom, akvilejskom, tarantskom i venecijanskom kardinalu, kardinalskom kolegiju itd.

Većina tih pozdrava na kraju pisama upućenih crkvenim dostojanstvancima nisu tipični rimski antički pozdravi već sadrže kršćansku frazu u kojoj se spominje Bog: »Neka Svevišnji čuva Vašu Svetost.«

Pozdravi u spomenutim pismima su specifični stoga donosim popis onih pisama upućenih crkvenim dostojanstvencima u kojima je *valedictio* sačuvan, sam *valedictio* i navodim crkvene dostojanstvenike kojima su ta pisma upućena.

Prilog 5. Prikaz pisama upućenih crkvenim dostojanstvencima s pozdravnom formulom na kraju pisma i adresatima.

Pismo	Adresat	Valedictio
III.	papi Eugenu IV.	Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter.
V.	papi Eugenu IV.	Conservet Altissimus sanctitatem vestram iuxta vota.
VII.	akvilejskom kardinalu	Recommitto me in omnibus factis meis reverendissime paternitati vestre, cui me in filium et servitorem specialiter offero, si tamen grate ab eadem mereor adoptari.
XXI.	biskupu Natalisu	Valeat paternitas tua feliciter.
XXV.	papi Eugenu IV.	Recommittimus devovocionem nostram beatitudini vestre, quam Altissimus longe feliciter conservet regimini ecclesie sue sancte.
XXXV.	papi Nikoli V.	Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter et nostro opitulamini et sue sancte ecclesie regimini iuxta vota.
XXXVI.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Quam Altissimus feliciter conservet iuxta vota.
XXXVII.	papi Nikoli V.	Hec dicens simulque hinc proficiscens recommitto me pedibus sanctitatis vestre, quam Altissimus conservet iuxta vota regimini ecclesie sue sancte.

Pismo	Adresat	Valedictio
XLV.	papi Nikoli V.	Quam Altissimus conservet feliciter regimini ecclesie sue sancte.
XLVII.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Conservet Dominus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte.
XLVIII.	papi Nikoli V.	Conservet Dominus sanctitatem vestram etc.
LI.	papi Nikoli V.	Cuius pedibus me humiliter recommitto.
LII.	papi Nikoli V.	In quibus omnibus sanctitatis vestre favorem expectamus, quam Dominus conservet feliciter.
LIII.	papi Nikoli V.	Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter, cuius me pedibus humiliter recommitto.
LIV.	papi Nikoli V.	Recommitto me pedibus sanctitatis vestre, quam Dominus feliciter dignetur conservare regimini ecclesie sue sancte.
LIX.	papi Nikoli V.	Recommitto me pedibus sanctitatis vestre, quam Dominus conservare dignetur feliciter regimini ecclesie sue sancte.
LX.	papi Nikoli V.	Conservet Dominus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte, cui pedibus nos humiliter recommittimus.
LXI.	kardinalskom kolegiju	Recommittimus nos benivolencie reverendissimarum paternitatum vestrarum, quas Dominus feliciter conservet.
LXII.	papi Nikoli V.	Quam Altissimus conservet feliciter et nostro opitulamini et sue sancte ecclesie regimini iuxta vota.

Pismo	Adresat	Valedictio
LXIII.	papi Nikoli V.	Quam Dominus conservare dignetur feliciter regimini ecclesie sue sancte, cuius nos pedibus devote recommittimus.
LXV.	Julijanu Cezariniju	Cui nos devote recommittimus.
LXVI.	poljskom biskupu Nikoli Lasockom	Valeat paternitas vestra et nos amet!
LXIX.	papi Nikoli V.	Recommittimus nos pedibus sanctitatis vestre, quam Altissimus conservet feliciter regimini ecclesie sue sancte.
LXX.	Nikoli Bariću	Conservet Dominus sanctitatem vestram feliciter etc.
LXXI.	papi Nikoli V.	Cuius pedibus me humiliter quoque commendo. Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte.
LXXII.	papi Nikoli V.	Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter, cuius me pedibus humiliter recommitto.
LXXIII.	papi Nikoli V.	Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte.
LXXX.	papi Nikoli V.	Cuius pedibus etc.

Kao što je vidljivo iz tablice, većina pozdrava na kraju pisma sastoji se od dva dijela odvojenih zarezom. Jedan dio pozdrava kršćanska je fraza, tj. primateljeva želja izrečena konjunktivom presenta: »Conservet Altissimus/Dominus sanctitatem

vestram.«⁶⁴ U nekim pismima želji je dodan prilog *feliciter* ili pojačani prilog *longe feliciter*, u nekim prijelozno-padežni izraz *iuxta vota* u značenju »prema molitvama«, u nekim pismima dodan je izraz *regimini ecclesie sue sancte* u značenju »u vodstvu svoje svete Crkve«, npr. »Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter regimini ecclesie sue sancte.«⁶⁵

U »Epistolariju« nalazimo i pisma u kojima se umjesto 3. l. jd. konjunktiva glagola *conservo*, *conservare* javlja 3. l. jd. konjunktiva glagola *dignor*, *dignari* s infinitivom glagola *conservo*, *conservare*, npr. *dignetur conservare* u značenju »neka izvoli čuvati« kojim se postiže arhaičnost u pozdravu, što je i karakteristika Vitezovog izraza.

U nekim pozdravima javlja se molba pošiljatelja Svevišnjem da bude od pomoći i njemu i vodstvu svoje crkve: »Conservet Altissimus sanctitatem vestram feliciter et nostro opitulamini et sue sancte ecclesie regimini iuxta vota.«⁶⁶ U nekim se pismima taj dio nalazi na početku, u nekim na kraju, a u nekim pismima je i jedini dio pozdrava.

Drugi dio pozdrava u većini pisama izrečen je glagolom *recommitto*, *recommitttere* u 1. l. jd. ili 1. l. mn. i osobnom zamjenicom u akuzativu *me/nos*, ovisno o tome piše li Vitez u svoje ime ili u ime više osoba. Nakon toga slijedi dativ množine imenice *pes*, *pedis*, *m.* i genitivi, najčešće sintagme *sanctitatis vestre*, npr. »Recommitto/recommittimus me/nos pedibus sanctitatis vestre.«⁶⁷ Drugi dio pozdrava može biti izrečen i glagolom *recommitto*, *recommitttere*, sintagmom u akuzativu, nakon koje dolazi sintagma u dativu, npr. »Recommittimus devocionem nostram beatitudini vestre.«⁶⁸ Po izboru posvojne zamjenice *vester*, *vestra*, *vestrum* vidljivo je da se Vitez s poštovanjem obraća crkvenim dostojanstvenicima.

Dokaz tome je i već spomenuto obraćanje metonimijski, u trećem licu izrazom *sanctitas vestra* (*Vaša Svetost*) koji se nalazi u akuzativu u većini pozdrava. Ponekad uz glagol nalazimo i prilog *humiliter* kojim se Vitez stavlja u podređen položaj u odnosu na adresata.

Pozdrav na kraju LXXI. pisma izrečen je glagolom *commendo*, *commendare* koji se javlja u istom značenju kao i glagol *recommitto*, *recommitttere*, npr. »Cuius pedibus me humiliter quoque commendo.«⁶⁹ U nekim pismima ovaj dio nalazi se na početku pozdrava, u nekim na kraju, a u nekim je jedini dio.

Vitez u pozdravnim formulama na kraju pisma, pišući u svoje ili Hunjadijevo ime, upotrebljava spomenuti glagol *recommitto*, *recommitttere* u 1. licu jednine. U nekim pismima u odjavnim formulama koristi 1. l. mn. na temelju čega bi na prvi pogled mogli zaključiti da odabiranjem množine kad piše u ime jedne osobe također pokazuje naklonost prema određenim adresatima. Međutim, Vitez upotrebljava 1. l. mn. samo kad piše u ime više osoba, npr. ugarskih premeta, baruna, vojske i plemića.

U dva pisma crkvenim dostojanstvenicima umjesto dva spomenuta pozdrava stoji kraći pozdrav, tj. želja. U XXI. pismu upućenom biskupu Natalisu odjavna formula glasi: »Valeat paternitas tua feliciter.«⁷⁰ U LXVI. pismu upućenom poljskom biskupu Nikoli Lasockom pozdrav je nešto drugačiji: »Valeat paternitas vestra et nos amet!«⁷¹ Iz pozdrava je vidljivo da je Vitezu stalo do Lasockove naklonosti i ljubavi jer u njemu vidi iskrenog prijatelja, a to potvrđuju i brojna pisma koja mu je Vitez slao u svoje ime i u kojima nalazimo apostrofu *amice*.

Preostaje mi nešto reći i o preostala četiri sačuvana pozdrava na kraju pisama upućenih vladarima. Pismo XXIX. upućeno preko kraljeva poslanika kralju Friedrichu III., rimsko-njemačkom kralju i caru koji je upravljao Koruškom,

64 »Neka Svevišnji/Gospodin čuva Vašu Svetost.«

65 »Neka Svevišnji sretno čuva Vašu Svetost u vodstvu svoje svete Crkve.«

66 »Neka Svevišnji čuva Vašu Svetost i bude od pomoći nama i vodstvu svoje svete Crkve prema molitvama.«

67 »Bacam se/bacamo se pred noge Vaše Svetosti.«

68 »Preporučamo svoju molitvu Vašem Blaženstvu.«

69 »Također se ponizno bacam pred noge Vaše Svetosti.«

70 »Neka je zdravo Vaše Očinstvo.«

71 »Neka je zdravo Vaše Očinstvo i neka nas voli.«

Štajerskom i Kranjskom od 1442. godine završava pozdravom: »Valeat reverendissima paternitas vestra.«⁷² U XXX. pismu također upućenom spomenutom kralju stoji pozdrav: »Recommitimus nos reverendissime paternitati vestre, quam et valere et videre optamus.«⁷³

Pismo XXXI. je jedino čiji pozdrav sadrži oba dijela pozdrava objašnjenih na primjeru pisama upućenih crkvenim dostojanstvenicima, a da nije upućeno crkvenom dostojanstveniku. Pismo koje Vitez piše u Hunjadijevo ime upućeno je Alfonsu V. Velikodušnom, kralju Aragonije i Navare, a završava pozdravom: »Recommitto me et id totum, quod sum, maiestati vestre, quam Dominus et sue glorie et omnium nostrum comodo conservare dignetur.«⁷⁴

Pismo XXXIII. upućeno je također spomenutom kralju Aragonije i Navare, ali ono završava nešto kraćim pozdravom: »Recommendo me maiestati vestre.«⁷⁵ U ovom pozdravu Vitez prvi put upotrebljava glagol *recommendo* u istom značenju i u istoj formuli u kojem se javlja i glagol *recommitto*, *recommittere* u pozdravima ostalih pisama.

9. Ostali dijelovi srednjovjekovnog pisma-*superscriptio* i *subscriptio*

Preostaje mi reći nešto i o druga dva dijela pisma zastupljena u srednjovjekovnoj tradiciji pisanja pisma, a to su *superscriptio* i *subscriptio*.

Pisma pisana po uzoru na srednjovjekovnu tradiciju *ars dictaminis* redovito su sadržavala *superscriptio* koji funkcionira kao naslov, tj. adresa. U Vitezovu »Epistolariju«, što je vidljivo i iz priloga, takvih pisama s bujnom adresom ima sedamnaest (XXXI., XXXVI., XLVII., LI., LXII., LXXVI., XXXII., XXXIX., XLVI., LVI., LXIV., LXV., LXI., LXVIII., LXXV., XLV. i LX.).

72 »Neka je zdravo Vaše preštovano Očinstvo.«

73 »Preporučamo se Vašem preštovanom Očinstvu kojem želimo da je zdravo i kojeg želimo vidjeti.«

74 »Preporučam sebe i sve ono što sam Vašoj Visosti, koju neka Bog izvoli čuvati na korist svoje slave i na korist svih nas.«

75 »Preporučam se Vašoj Visosti.«

U adresi kraljevima i političkim dužnosnicima Vitez redovito navodi titule, službe i epiteze adresata, npr. XXXI. pismo Alfonsu V. Velikodušnom, kralju Aragonije i Navare naslovljava ovako: »Serenissimo et excellentissimo principi, domino Alfonso, Dei gracia Aragonum et utriusque Sicilie regi etc., domino meo prestantissimo.«⁷⁶ U apostrofi koja zatim slijedi najčešće upotrebljava iste attribute i imenice u vokativu.

Isti je slučaj i s naslovima pisama upućenih crkvenim velikodostojanstvenicima, samo što se u njima nerijetko javlja i prijedložno padežni izraz *in Christo* kojim dodatno uzvisuje spomenute osobe, npr. u XXXVI. pismu poljskom biskupu Nikoli Lasockom stoji naslov: »Sanctissimo in Christo patri et domino, domino Nicolao, divina providentia sancte Romane ac universalis ecclesie summo pontifici, domino meo metuendissimo.«⁷⁷

U LXXVI. pismu upućenom Guarinu Guariniju, talijanskom humanistu i učitelju Vitezova nećaka Janusa Panonniusa nalazimo nešto kraći naslov s manje titula i bez atributa u superlativu, što proizlazi iz njihova prijateljskog odnosa koji ne zahtijeva suviše riječi ulagivanja: »Egregio viro, domino Guarino Veronensi etc., amico nobis sincere dilecto.«⁷⁸

U dva pisma (LXI. i LXVIII.) u naslovu, tj. adresi nalazimo potpis, i to na kraju, nakon titula i službi adresata. U LXI. pismu upućenom kardinalskom kolegiju u naslovu stoji: »Reverendissimis in Christo patribus, dominis, sancte Romane ecclesie sacro cardinalium collegio, patribus nobis honorandis-prelati, gubernator, barones, comites, milites et proceres regni Hungarie universi«,⁷⁹ a

76 »Preslavnom i preuzvišenom vladaru, gospodinu Alfonsu, Božjom milošću kralju Aragonaca i obiju Sicilija itd., gospodinu mom najistaknutijem.«

77 »Najsvetijem u Kristu ocu i gospodinu, gospodinu Nikoli, božanskom providnošću najvišem svećeniku svete rimske i sveopće crkve, gospodinu mom najviše vrijednom štovanja.«

78 »Slavnom čovjeku, gospodinu Guarinu Guariniju iz Verone itd., našem iskreno ljubljenom prijatelju.«

79 »Najpoštovanijim u Kristu ocima, gospodi, svetom kardinalskom kolegiju Svete rimske crkve, našim ocima vrijednim šovanja-svekoliki prelati, upravitelj, baruni, kneževi, vojnici i plemići Ugarskog Kraljevstva.«

nakon toga slijedi *apostrofa* i *valedictio*. U LXVI-II. pismu upućenom Valentinu iz reda Sv. Pavla nalazimo adresu: »Venerabili fratri Valentino Ordinis sancti Pauli Primi Heremite, sanctissimi domini nostri pape penitenciaro, patri nobis dilecto-Iohannes.«⁸⁰

Podsjetimo, u rimskom antičkom pismu uobičajen latinski pozdrav na početku pisma obuhvaćao je pošiljatelja u nominativu, primatelja u dativu i pozdrav. Na kraju pisma nije bilo potrebe da se pošiljatelj potpiše, kao što je danas običaj, jer je pošiljateljevo ime bilo naznačeno već na početku pisma. Potpis u Vitezovom »Epistolariju« odudara od potpisa u rimskom antičkom pismu, a samim time i od potpisa za kakav se zalažu humanisti koji se pozivaju na rimsku antičku tradiciju pisanja pisama.

Vitezova pisma, osim četiri pisma pisanih po uzoru na rimsku antičku tradiciju pisanja pisama, nemaju *salutatio* u kojem bi ime pošiljatelja stajalo u nominativu na početku pisma, stoga ne bi trebao potpis na kraju pisma. Kosi se s pravilima humanističke tradicije pisanja pisama prema kojoj najprije treba navesti tko piše, a zatim osobu kojoj se piše u dativu, bez obzira je li primatelj mnogo viši po hijerarhiji od pošiljatelja, po modelu »C. Plinius Traiano Imperatori.«

Vitez u naslovu najprije navodi ime pošiljatelja, a njegov potpis dolazi na kraju naslova.

U šest pisama potpis, tj. *subscriptio*, stoji iza *superscriptio*, tj. na početku pisma, a nakon njega slijedi *apostrofa* i *valedictio*. U pet pisama *subscriptio* nalazimo na kraju pisma, a Vives napominje kako taj običaj potpisivanja potječe od careva koji su se naknadno potpisivali na samom kraju pisma. Navodi također kako neki smatraju da je stavljanje imena pošiljatelja nakon imena primatelja, što Vitez čini u adresi, znak skromnosti pošiljatelja, a sam to smatra budalastim.

U nekim pismima nailazimo na bujnu *superscriptio* u kojoj osim titula primatelja nalazimo i

atribute i službe pošiljatelja, npr. u LX. pismu stoji potpis: »Eiusdem vestre sanctitatis devoti oratores et servi, prelati, barones, comites, milites et proceres regni Hungarie universi.«⁸¹

U četirima pismima u popisu stoji samo ime i služba pošiljatelja ili samo služba, ako Vitez piše u ime više osoba, npr. »Iohannes Waradiensis episcopus«,⁸² »Iohannes gubernator etc.«,⁸³ »Prelati et barones regni Hungarie etc.«⁸⁴ U četiri pisma pojavljuje se samo ime i kratica etc.

10. Zaključak

Na temelju proučavanja karakteristika rimskog antičkog, srednjovjekovnog i humanističkog pisma te pozdravnih formula na početku i kraju osamdesetak pisama iz Vitezova »Epistolarija« napisanih Vitezovom rukom u razdoblju od svibnja 1445. do svibnja 1451. godine u ime Janka Hunjadija, prelata i baruna Ugarskog Kraljevstva, a često i u Vitezovo ime, došla sam do zaključka da su ta pisma napisana po uzoru na srednjovjekovnu tradiciju pisanja pisama *ars dictaminis*.

Uobičajen latinski pozdrav na početku pisma (*salutatio*) koji je sadržavao ime pošiljatelja u nominativu, ime primatelja u dativu i frazu koja je izražavala pošiljateljevu želju da primatelj bude zdrav imaju samo četiri pisma iz »Epistolarija«. Pisma pisana po uzoru na srednjovjekovnu tradiciju *ars dictaminis* za kojom se povodio i Vitez sadržavala su *superscriptio* koja funkcionira kao naslov, tj. adresa, apostrofu adresata u vokativu i pozdravnu formulu na kraju pisma (*valedictio*) nakon koje je najčešće slijedio potpis, (*subscriptio*). Šest pisama iz »Epistolarija« sadrži sva četiri navedena dijela srednjovjekovnog pisma, a ostalim pismima nedostaje jedan, dva ili čak tri elementa. Najviše pisama iz »Epistolarija« započinje *apostrofo* koje u klasičnom, odnosno u idealnom humanističkom pismu nema. *Apostrofu* nalazimo

80 »Časnom bratu Valentinu reda Sv. Pavla, prvoga pustinjača, posebnoga ispovjednika presvetog našeg gospodina pape, ocu našem ljubljenom-Ivan.«

81 »Iste Vaše Svetosti odani vjernici i sluge, prelati, baruni, kneževi, vojnici i plemići svekolikog Ugarskog Kraljevstva.«

82 »Ivan varadinski biskup.«

83 »Ivan upravitelj.«

84 »Prelati i baruni Ugarskog Kraljevstva itd.«

na samom početku pisma, a nerijetko se ista javlja i u nastavku pisma. Vitezove apostrofe obiluju komplimentima, niže titule i superlative bez obzira piše li crkvenim dostojanstvenicima ili svjetovnim osobama koje su mnogo niže smještene na društvenoj ljestvici. U pismima Vitez ne slijedi uvriježenu humanističku praksu obraćanja adresatima s »ti«. U obraćanju adresatima koji su i nižeg društvenog staleža od najviših crkvenih dostojanstvenika i kraljeva, npr. Guarinu Guariniju, upotrebljava *pluralis maiestatis*. Vitez se adresatima obraća s »vi«, tj. metonimijski, u trećem licu, npr. »sanctitas vestra« (*Vaša Svetost*).

U apostrofama pisama upućenih crkvenim dostojanstvenicima koje obiluju atributima i titulama Vitez redovito upotrebljava vokativ *pater*. Iznimka je Nikola Lasocki, poljski biskup i Vitezov iskren prijatelj kojeg Vitez oslovljava vokativom *frater*. Nerijetko crkvene dostojanstvenike oslovljava i laskavom titulom *domine* koju su autori humanističkih priručnika izbjegavali. Najvišim poglavarima katoličke crkve, papama, obraća se superlativima *beatissimus*, *sanctissimus*, *metuendissimus* i *reverendissimus*, ali istim se superlativima obraća i osobama iz crkvene hijerarhije-kardinalima, biskupima i redovnicima. U obraćanju kardinalima najčešće se koristi superlativom *reverendissimus*.

U apostrofama pisama upućenih kraljevima i državicima Vitez redovito upotrebljava titulu *princeps* uz koju najčešće stoje superlativi *serenissimus*, *illustrissimus*, *excellentissimus*, a u dvije apostrofe javljaju se pozitivni pridjeva *illustris* i *honorandus*. Vitez ni u obraćanju kraljevima i državicima nije dosljedan u upotrebi titula i epiteta, jednako se obraća osobama koje su i više i niže pozicionirane na društvenoj ljestvici.

Zanimljiva je činjenica da u apostrofama kojima Vitez oslovljava prijatelje ne nailazimo na superlative, kao što je to slučaj u pismima upućenim crkvenim dostojanstvenicima i vladarima. Vitez se njima nema potrebu ulagivati iz straha da bi, ako se oslovljavanje ne sviđa adresatu, moglo biti uskraćeno ispunjenje molbe ili zahtjeva. U dvije apostrofe nailazimo na attribute *nobilis*, što je i za očekivati, budući da se Vitez obraća dubrovačkim

plemićima. Uz vokativ u superlativu javljaju se pridjevi *venerabilis*, *egregius*, *dilectus* i *prudens*.

U apostrofama Vitezovih osobnih pisama upućenih Guarinu Guariniju i Tadeju, liječniku na papinskom dvoru, također ne nalazimo superlative kojima obiluju pisma upućena osobama višeg društvenog statusa. Uz spomenute pozitivne, u apostrofama javlja se i pridjev *spectabilis* uz vokative koji označuju službu, npr. »Venerabilis magister!« U dvije apostrofe javlja se i vokativ *frater* uz koji u pismu upućenom Stjepanu Frankopanu stoji i posvojna zamjenica *noster* kojom Vitez dodatno naglašava svoju naklonost toj osobi.

Ivanić je u »Epistolarij« uvrstio i neka pisma koja nemaju završetak, a samim time uskraćen nam je pozdrav na kraju pisma. U komentarima četiriju pisama Ivanić navodi da je razlog tome oštećenost pisama ili njihova necjelovitost. Dvadeset pisama iz »Epistolarija« nema *valedictio*, pozdrav na kraju pisma.

Od preostalih pisama s pozdravnom formulom na kraju, pet pisama završava jednostavnim pozdravom *Vale*, pozdravnom formulom koju često nalazimo i u antičkim rimskim pismima. Dva Vitezova osobna pisma završavaju pozdravom *Valete*, tj. 2. l. mn. imperativa, premda se Vitez u tim pismima obraća jednoj osobi.

Specifični su pozdravi na kraju pisama upućenih crkvenim dostojanstvenicima koji nisu tipični rimski antički pozdravi, već sadrže kršćansku frazu u kojoj se spominje Bog, npr. »Neka Svevišnji čuva Vašu Svetost.«

Ti se pozdravi većinom sastoje se od dva dijela odvojenih zarezom. Jedan dio pozdrava kršćanska je fraza »Conservet Altissimus/Dominus sanctitatem vestram« uz koju u nekim pismima stoji prilog *feliciter* ili pojačani prilog *longe feliciter*, u nekim prijedložno-padežni izraz »iuxta vota«, a u nekim pismima dodan je izraz »regimini ecclesie sue sancte.«

U nekim se pismima taj dio nalazi na početku, u nekim na kraju, a u nekim pismima je i jedini dio pozdrava.

Drugi dio pozdrava u većini pisama izrečen je glagolom *recommitto, recommittere* i osobnom zamjenicom u akuzativu *me/nos*, ovisno o tome piše li Vitez u svoje ime ili u ime više osoba, nakon toga slijedi dativ množine imenice *pes, pedis, m. (pedibus)* i genitivi, najčešće sintagme *sanctitatis vestre*. U dva pisma crkvenim dostojanstvenicima umjesto dva spomenuta pozdrava stoji kraći pozdrav, tj. želja: »Valeat paternitas tua feliciter.«

U sačuvanim pozdravima pisama upućenih vladarima situacija je nešto drugačija. Pozdrav je duži od jednostavnog *Vale*, ali opet mnogo skromniji od dvodijelnog pozdrava u pismima upućenim crkvenim dostojanstvenicima. Iznimka je pismo upućeno Alfonsu V. Velikodušnom čiji pozdrav sadrži oba dijela pozdrava opisanog u pozdravima pisama upućenih crkvenim dostojanstvenicima.

Literatura

Pajorin, Klára. 2005. *La cultura di János Vitéz, u: Camoenae Hungaricae*, 2(2005), Budimpešta.

Demetrije. 1999. *O stilu*. Zagreb: Artresor naklada.

Smolak, Kurt. 1980. *De conscribendis epistolis, Anleitung zum Briefschreiben, Auswahl*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft.

Fantazzi, Charles. 1989. General Introduction, u: *Ioannis Ludovici Vivis De conscribendis epistolis, Critical Edition with Introduction, Translation and Annotation*, Leiden-New York-København-Köln: Brill, str. 1-21.

Stepanić, Gorana. 2004. Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova, *Colloquia Maruliana*, Vol. 13., http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=12130 (30. srpnja 2011.).

Boronkai, Iván. 1980. *Iohannes Vitéz de Zredna, Opera quae supersunt*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó.

Perić, Olga. 1979. Zbirka pisama Ivana Viteza od Sredne, *Živa antika*, god. XXIX, sv. I., Skoplje.

Kurelac, Miroslav. 1982. Kulturna i znanstvena djelatnost Ivana Viteza od Sredne (1405-1472), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 12 No. -, Zagreb, <http://hrcak.srce.hr/search/?q=kulturna+djelatnost+ivana+viteza+od+sredne>, (03. svibnja 2011.).

Perić, Olga, Paro, Josip. 1979. *Uspon mirnog čovjeka, Ivan Vitez*, ur. Krešo Novosel, Ivana Sor, prijevod s latinskog Olga Perić, Zagreb: Globus.

Opsopaus, John. *Classical Salutations and Closings in Greek and Roman Letters, Adapted to Electronic Mail*, <http://web.eecs.utk.edu/~mclennan/OM/CSC.html>, (18. srpnja 2011.).

Luschnig A. E., Cecelia. 2006. *Latin letters, Reading Roman correspondence, Introduction*, Focus Pub., str. 1-6., <http://www.focusbookstore.com/bookviews/BV9781585101986.pdf>, (18. srpnja 2011.).

Henderson Rice, Judith. *Defining the Genre of the Letter Juan Luis Vives' De Conscribendis Epistolis*, <http://jps.library.utoronto.ca/index.php/ren-ref/article/viewFile/12372/9239>, (30. srpnja 2011.).

Summary

Greeting formulas in »Epistolarium« of Ivan Vitez of Sredna

Keywords: greeting formulas, *superscriptio*, *salutatio*, *apostrofa*, *valedictio*, *subscriptio*, characteristics of Roman, Antique, mediaeval and humanistic letters

By studying characteristics of the Roman, Antique, medieval and humanistic letter and greeting formulas at the beginning and at the end of some 80 letters from Vitez's »Epistolarium« the author came to conclusion that they were written following the example of the medieval tradition of letter writing *ars dictaminis*. Such letters contained *superscriptio*, i.e. the address, apostrophe of the addressee in vocative, *valedictio*, greeting formula at the end of the letter, followed by the signature, *subscriptio*. Six letters from Vitez's »Epistolarium« contain all four mentioned parts of the medieval letter, whereas the remaining letters lack one, two, or even three elements. Only four letters from the »Epistolarium« contain the common Latin greeting *salutatio*. Most letters begin with the *apostrope*, which in classical, i.e. in ideal humanistic letter does not exist. *Apostrophe* is found at

the very beginning of the letter, and it is frequently found in subsequent parts of the letter. It most often consists of positive or superlative form of the adjective and the noun in vocative. Vitez's apostrophes abound in compliments, he enumerates titles and superlatives without distinction whether he writes to church dignitaries or secular persons of lower ranks on the social hierarchy scale. In his letters Vitez does not follow the common humanistic practice of addressing the addressees with »you«. When addressing the addressees of lower social rank than the highest church dignitaries and kings, for example Guarino Guarini, he uses *pluralis maiestatis*. In those letters where the greeting at the end is preserved, it consists of the simple *Vale*, and two Vitez's personal letters end with the greeting *Valete*, although they are addressed to one person. This leads to conclusion that Vitez follows the practice that was rejected by humanists, since he addresses the persons of lower social rank than the Popes with *pluralis maiestatis*, and not with *tu*. Greetings at the end of the letters addressed to church dignitaries are specific, since they are not common Roman antique greetings, but contain a Christian phrase in which God is mentioned, i. e. »Let the Almighty guards Your Holiness«. These greetings consist mainly of two parts.